

Szemere Bertalan és leánya, Szemere Mária családtagjaikról szóló írásai*

GYULAI ÉVA

The writings of Bertalan Szemere and his daughter: Maria Szemere on their family members

Szemere Bertalan szépírói munkái 150 évvel ezelőtt jelentek meg először és utoljára leánya, Szemere Mária szerkesztésében és hathatós közreműködésével, és az utolsó irodalomkritika is több mint 110 évvel ezelőtt foglalkozott velük. Azóta szinte feledésbe merültek, vagy, ami még rosszabb, közönybe fulladtak. Az utókor Szemere írásainak csak három, műfajában is elkülönülő csoportjával foglalkozik: reformkori útinaplójával, beszédeivel és emigrációban született naplóival, ezekkel is inkább mint történeti forrásokkal, semmint irodalmi alkotásokkal. A politika csúcsára jutott Szemere Bertalant kevesen, köztük Kiss Ernő (1868–1931), a piarista szerzetes tanárból lett irodalomtörténész tekintette szépírónak az *Erdélyi Múzeumban* 1908-ban megjelent tanulmányában,¹ illetve Csorba Zoltán Miskolc és Borsod irodalmi múltjáról írt tanulmánykötetében elemzi szépirodalmi tevékenységét, igaz, családtagjaira való emlékezéseivel alig foglalkozik.²

1.
 SOMOGYI László:
 Szemere Bertalan borsodi követ, 1836
 Ceruzarajzról készült üvegnegatív
 (HOM FN Ltsz. 10235)

*A tanulmány és a kutatás az EFOP-3.6.1-16-00011 jelű *Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése* című projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ Kiss 1908; Kiss 1912. 218.; 224.

² CSORBA 1961, újraközlése: CSORBA 1994. Porkoláb Tibornak köszönöm, hogy Csorba Zoltán tanulmányára felhívta a figyelmemet. Csorba Zoltán a Mária emlékezete c. írás alapján Szemere Mária halálának és sírjának helyszínéként Csobaj helyett, tévesen, Tokajt nevezi meg.

Pedig Szemere Bertalan pályája elején még művésznek, írónak és költőnek tartotta magát, és terve között az írói hivatás versenyzett a politikai pályával, erről így vall Párizsban írt napló-feljegyzésében:

Midőn egykor, még mint ifjú, a pályaválasztás belső aggodalmai közt tépelődtem, s annak, amit óhajtottam, legnagyobb része szegénységem miatt elérhetetlen, választhatlan volt, kettő után nyújtám kezemet. Az irodalom felé hajlamom vonzott. A politika felé a hazai körülmények. Ez utóbbin kívül másra készülni sem lehetett a magyar ifjúnak, sem eszköz, sem hely, sem vezetők; és ha a haza dolgát a magyar nemes nem vette szívére, a többi osztály ki volt zárva legszentebb kötelessége teljesítéséből. Én akkor így okoskodtam, kilépve a collegium falai közül, — valahol ott van Naplómban, — irodalmi készület nélkül a politikus tökéletlen nagyon, elég volt szereplő férfaink között körültekintennem, és viszont gyakorlati tapasztalás nélkül a politikus író a tévelygés gyermeke. És még azt mondtam ismerőseimnek: e két pálya kiegészíti egymást, mint pálya és mint az életnek útja nem enged megszorulnom.

Ha bármi sors leszorít a politikai térről, ott van az irodalmi, nagy tér az. Ha pedig az irodalmin nem lehet, vagy nem tudok hatni, a politikai pályán mozgok. (SZEMERE Bertalan, 1850).³

Szemere szépírói dolgozatai nem sokkal 1869 januárjában bekövetkezett halála után jelentek meg, politikai beszédeivel és emigrációs naplóival, útleírásával és levelezésével együtt.⁴ A hatkötetes életmű szerkesztési munkájának nagy részét életműve és kultusza gondozója és fenntartója: leánya, Szemere Mária végezte el, aki utószót is írt a szépirodalmi dolgozatokat és beszédeket tartalmazó utolsó, 6. kötet végére.⁵ Nem véletlenül ide, hiszen a szépirodalmi dolgozatoknak minősített Szemere-írások, egy kivétellel, családtagjairól szólnak, elhalt szeretteiről, akiknek írásaival mint egyfajta portrékkal és személys, „családi emlékbeszédekkel” állított emléket. Az egyetlen családi kívüli személy, akiről családtagjai mellett megemlékezett, politikusi és irodalmi ideálja, Kölcsey volt. Szemere az emlékezéseket maga is együtt kívánta sajtó alá rendezni, Párizsban rendezgette, javítgatta is őket, végül azonban kéziratban maradtak.⁶

Szemerének a *Kölcsey emlékezete*,⁷ illetve fiatalon elhunyt nővéréről szóló emlékirása és irodalmi portréja⁸ már a reformkorban megjelent, az Eötvös József által szerkesztett és Heckenast Gusztávnál megjelent *Budapesti Árvízkönyv* IV., ill. V. kötetében. A *Mária emlékezete*ben az ifjú reformpolitikus és író, akit az *Utazás külföldön* c. munkájáért⁹ a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választottak, imádott hűgárol, a 24 évesen meghalt Jakabfalvy Sámuelné Szemere Máriáról (1816–1840) közöl szívszorító és mélyen érzelmes visszaemlékezést.¹⁰ A fiatalasszony Szemere Mária férje, Jakabfalvy Sámuel (1812–1846) birtokán, a Tokajhoz közeli Csobajon halt meg 1840. június 8-án, a helyi református lelkész június 10-én temette el.¹¹ Jakabfalvai Jakabfalvy Sámuel és szemerei Szemere Mária 1836. augusztus 18-án esküdtek Vattán a református templomban, kislányuk, az 1838. november 30-ikán Csobajon született Jolán¹² gyámja Szemere Bertalan lett, miután 1846. március 14-én édesapja, Jakabfalvy Sámuel is meghalt Csobajon.

³ SZEMERE 1869. I. 91. (1850. március 1–15.)

⁴ *Szemere Bertalan összegyűjtött munkái* I–VI. Ráth Mór, Budapest, 1869–18701.

⁵ *Utóhang Szemere Bertalan műveihez. Szemere Máriától. Pesten, 1870. szept. 15.* In: SZEMERE 1870. 300–307.

⁶ Az „Emlékezetek” egy részét (Atyám emlékezete, Terésia emlékezete, Irénke emlékezete) száműzetésében, másik részét a forradalom előtt írta szerző. — Ez utóbbiak szépirodalmi folyóiratokban jelentek meg 48 előtt; azonban Szemere maga tervezte Párizsban, hogy összes „Emlékezeteit” egy kötetbe összegyűjtve kinyomatja, s e czélből javítgatott is a régiebbeken. [Előszó]. SZEMERE 1870. 1.

⁷ SZEMERE Bertalan: Kölcsey emlékezete. In: *Budapesti Árvízkönyv* IV. (1840) 205–224.

⁸ SZEMERE Bertalan: Mária emlékezete. In: *Budapesti Árvízkönyv* V. (1841) 1–31.

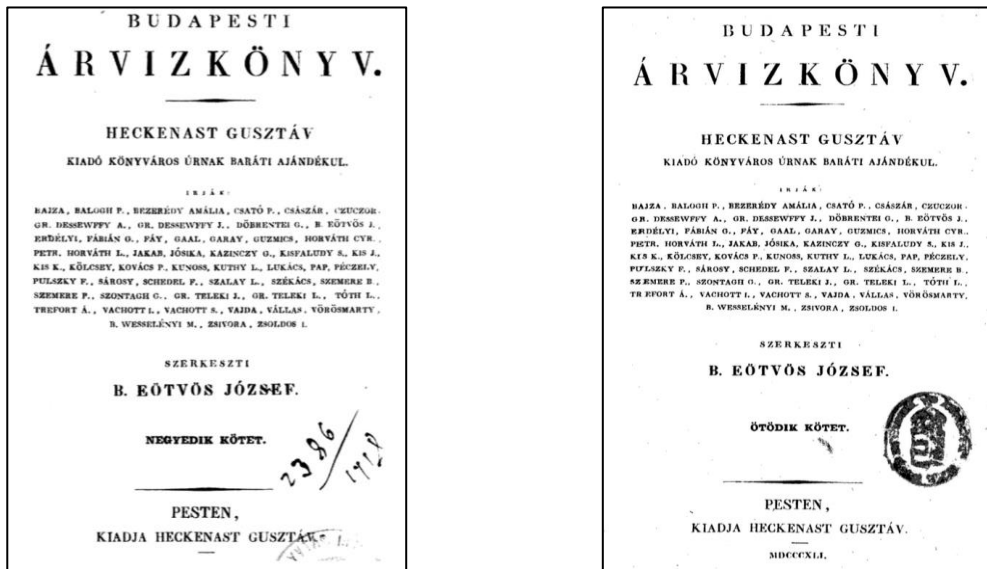
⁹ SZEMERE Bertalan: *Utazás külföldön* 1–2. Magyar Királyi Egyetem, Pest, 1840. 2. bővített kiadása: Geibel Károly, Pest, 1845

¹⁰ Kölcsey emlékezete... Mária emlékezete... Mari testvére, édes anyjának szemfényve, 1840-ben meghalt. Őt siratja el e műben a szerető testvér, kinek vigasztalás, hogy panaszaival a siratottnak emlékezetét megörökíti. E két műben igazi művész Szemere, aki gonddal fűzi mondatait, pazarul alkalmazza a képeket, hasonlatokat. Különösen a Mária emlékezete olyan, mintha prózában írt költemény lenne: az érzés oly közvetlenül jut benne kifejezésre, az egész oly gyöngéd és finom, mintha halvány színben szőtt selyem gobelin lenne. Kiss 1912. 2018.

¹¹ Tiszáninneri Ref. Egyházkerület, Csobaj Ref. Egyház anyakönyvei 1805–1851. p. 83/113.

¹² Tiszáninneri Ref. Egyházkerület, Csobaj Ref. Egyház anyakönyvei 1805–1851. p. 43/71.

A Kölcseyt és hűgát, Máriát gyászoló ifjú Szemere az irodalomtörténész szerint a kor érzelmes felfogásának megfelelő és szépirodalmi igényű, költői ihletésű prózával jelent meg a reformkor nivós almanachjában, az *Árvízkönyvben*.¹³

2. A Budapesti Árvízkönyv IV. és V. kötetének címlapja (1840–1841)

KÖLCSEY EMLÉKEZETE.

IRTA
SZEMERE BERTALAN.

Mélyen 's csendesen fekszik a' halott a' föld alatt. De vajjon mint mélyen 's mint csendesen, oly érzéktelenül is? Nincs neki többé tudása sem arról mi a' sir' éjjelén túl tan, sem arról mi ide fen az élet' forró zajában történik? Nem eped kebele a' mult' emlékezete után? Sem jövőndöt nem vár nyugtalan lélekkel? Nem hallja azoknak dobogását kik fölötte keseregre járdálnak, 's azon fájdalomról miket halála okozott, azon könnyekről mik érette ontatnak,

MÁRIA' EMLÉKEZETE.

IRTA
SZEMERE BERTALAN.

Je cessera de souffrir aussi: mais si je croyais ne la pas revoir dans l'autre vie, ma faible imagination se refusait à l'idée du bonheur parfait que je m'y promets.

Rousseau.

Ki Tokajnak magános hegyét messziről kékelenni látja, akár a' hazaszerzés' nagy ünnepe ragyogjon vissza lelkére, akár a' híres szőlővessző' gerédes lügsóira emlékezzék, kedv és öröm gyul annak keblében. Csak nem emelkedik az egy bus pyramisként, mely halott' fölébe épült, és benne, mérfuldek' távolából is, egy sirnak magas és örökös emléket csak én pillantom meg. Mert mellette szenvedett 's most alatta nyugszik Mária. Lélekben gyakran megszállom sírhalmát. 'S rajta, e' hártárdombon föld és menny között, kibeszélhetetlen kínok' óráit élem. Nem porait járok én érzni, melyek a' sirival nem sokára elválaszthatlanul összevegyülnek, mert hideg hamvak' illetésinél érezhetné-e a' maradék, hogy azok egykor emésztő tűzben lángoltanak? Inkább ohajtánám rövid élete' szomorú emlékezetét hiven áltadni a' földnek és a' jóknak, nem annyira ő érette ki a' rényt dicsősége nélkül szereté, mint magamért, mert szenvedőnek nincs nagyobb vigasztalás annak tudásánál, hogy fájdalmi által a' siratottnak emlékezete megörökítettik.

3–4. Szemere Bertalan írásai az *Árvízkönyvben*, 1840–1841
(Budapesti *Árvízkönyv* IV. 1840. 206–207. és V. 1841. 1–2. alapján)

¹³ Az *Árvízkönyv* ötödik kötetében jelent meg: *Mária emlékezete. Mari testvére, édes anyjának szemefénye 1840-ben meghalt, őt siratja el a szerető testvér; vigasztalás neki az a tudat, hogy panaszaival a siratóinak emlékezetét megörökíti... művében Szemere már nem az egyszerű, értekező stílust használja, bennök már inkább szépíró. Nagy gondot fordít minden szavára, pazarabbul alkalmazza a képeket és hasonlatokat. Különösen szép a Mária emlékezete, mintha prózában írt költemény lenne; az érzés oly közvetlenül jut kifejezésre, az egész oly gyöngéd és finom, mintha halvány színben szótt selyem gobelin lenne. Kiss 1908. 88.*

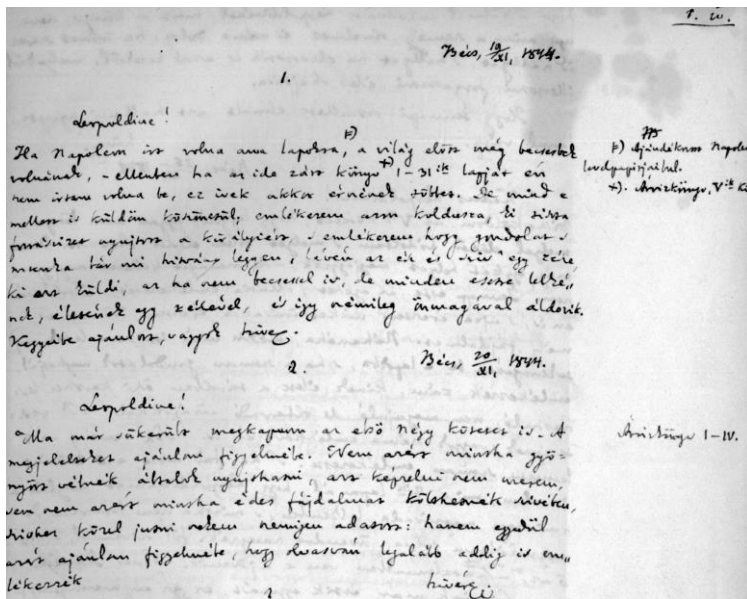
Érdekes, hogy az *Árvízkönyv*ben Szemere egy Rousseau-idézettel vezeti be a Mária emlékezetét, ezt azonban az 1870. évi kiadásból kihagyták.¹⁴

Szemere az *Árvízkönyv* kötetekben megjelent emlékirásaira olyannyira büszke volt, hogy udvarolt is velük, mindkettőt odaadta az 1844-ben megismert és rögtön megszeretett Jurkovics Leopoldinának (1824–1865), későbbi feleségének. Első leveléből kiderül, hogy Szemere olyan drága levélpapírra írta szerelmes levelét, amelyen megjelent Napóleon ábrázolása, feltehetően dombornyomással. Ilyen, Németországból származó, neves személyiségek arcképével díszített, porcelánhatású nyomott levélpapírt már 1841-ben árultak Ausztriában.¹⁵

Bécs, 19/IX. 1844. Leopoldine! Ha Napoleon írt volna arra [a] lapokra (ajándékom Napoleon levélpapírjaiból), a világ előtt még becsesbek volnának, ellenben ha az ide zárt könyv (*Árvízkönyv* V-ik kötet) 1–31-ik lapját én nem írtam volna be, ez ívek akkor érnének többet. De mind e mellett is küldöm köszönetül; emlékezem arra [a] koldusra, aki tiszta forrásvizet nyújtott a királyiért, s emlékezem, hogy gondolat s munka bármi hitván legyen, lévén az ész és szív egy része, ki ezt küldi, az, ha nem becsessel ír, de minden esetre lelkének, életének egy részével, és így némileg önmagával áldozik. Kegyeibe ajánlva, vagyok híve.

Bécs, 20/IX. 1844. Leopoldine! Ma már sikerült megkapnom az első négy kötetet is (*Árvízkönyv* I–IV.) A megjelölteket ajánlom figyelmébe. Nem azért, mintha gyönyört vélnék általak nyújthatni, azt képzelni nem merem, sem nem azért, mintha édes fájdalmat költhetnék szívében, szívhez közel jutni nekem nemigen adatott: hanem egyedül azért ajánlom figyelmébe, hogy olvasván, legalább addig is emlékezik – hívére.

Szemere Bertalan levelei Jurkovics Leopoldinához.¹⁶

5. Szemere Bertalan levelei Jurkovics Leopoldinához, 1844. nov. 20–21.
(MTA KIK Kt. M. Ir. Lev. 4-r. f. 1.)

¹⁴ *Je cesserai de souffrir aussi: mais si je croyois ne la pas revoir dans l'autre vie, ma foible imagination se refuseroit à l'idée du bonheur parfait que je m'y promets.* ROUSSEAU [Hamarosan megszűnök szenvedni én is, de ha nem hinném, hogy viszontlátom a másik világban, nem tudnám tökéletesnek képzelni a boldogságot, amiben odaát reménykedem. BENEDEK Marcell fordítása.] J.-J. Rousseau az idézetben édesanyja elvesztésén érzett fájdalomról ír (*Második vesztésem, még érzékenyebb és sokkal pótolhatatlanabb, a legjobb asszony és anya elvesztése volt, aki immár évekkal terhelten, betegséggel és nyomorúsággal túlterhelten elhagyta e siralomnak völgyét, hogy a jök hónapba költözzék, ahol a kedves emlékezés lesz a földi jótétemények örökös jutalma... megszűnt segíteni a szenvedőkön, s megszűnt szenvedni ő maga is. Hamarosan megszűnök szenvedni én is...* ROUSSEAU 2001. II. 366.)

¹⁵ *Innerösterreichisches Industrie- und Gewerbe-Blatt: zur Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse für alle Stände*, 3. (1841) 192.

¹⁶ Szemere Bertalan leveleskönyve. MTA KIK Kt. M. Ir. Lev. 4-r. f. 1r. A kutatásban nyújtott segítséget megköszönöm Babus Antal és Mázi Béla uraknak. Szemere leveleskönyvéből – a forrás megjelölése nélkül – néhányat közölt: MÉSZÖLY (szerk.) 1941. Szemere Bertalan leveles könyvének forráskiadása megjelenés alatt!

Szemere egyik Bécsben írt levelében külön is felhívja a figyelmet a *Mária emlékezete* c. portréjának egyik részletére, amelyben a „szerelem az első látásra” érzését írja le, nem tudván, hogy pár év múlva vele is megtörténik, amikor későbbi feleségét, Jurkovicz Leopoldinát először megpillantja:

Bécs, 25/XI. 1844. Kedves Leopoldinám! Visszaküldöm az V-ik kötetet, hogy legyen ugyan azon könyv, mel[ly]yel először hódoltam, s melyet tőlem először olvasott. Benne még egy-két helyet megjegyzék, – de mennyit kellene megjegyeznem! Ténny este az egészet (Mária emléketét) átolvasám én is, s újra éreztem, miket írásakor éreztem, örömet és mély fájdalmat. Néha-néha, midőn már itt nem leszek, majd tekintgessen be e lapokba, s ha a szomorú gondolatok meghatják, emlékezzék rám, kinek élete a távolban őszi kerthez lesz hasonló, „nem megújuló, de elhervadó virágokkal”. Sok veszteségnek vagyok néma emlékköve én is. Sok remény vált bennem szomorú emlékezéssé. S ha bár most az történt is velem, mi a 7-ik lapon áll [Történt-e veletek, hogy egy hölgyet meglátván, mintegy megvirrada lelketekben, s mintha nem kerestétek, de megtaláltatok volna, örvendő hangzék fel szívetekből: ő az, ő az?], hogy Leopoldinát meglátván, mintegy megvirrada lelkemben, s mintha nem kerestem, de megtaláltam volna, örvendő hangzék föl szíveimből, ő az, ő az...

Szemere Bertalan levele Jurkovicz Leopoldinához, Bécs, 1844. nov. 25. ¹⁷

Fivérét, ifj. Szemere Lászlót (1809–1836) négy évvel húga halála előtt veszítette el. A Palatinus-huszár ezred fiatal tisztje beteg volt, ezért szüleihez és még otthon élő két testvéréhez, Eugénhez és az esküvője előtt álló Máriához vonult vissza a Borsod vármegyei Vattára, a Szemere család apró birtokára és egyszerű kúriájába. Bertalan 1836 májusában találkozott utoljára Lászlóval Bécsben, amikor hosszú nyugat-európai utazása előtt állt, Szemere László pedig szüleihez indult hajón Pestre, s onnan Vattára. A fiatal tisztet 1836. november 27-én érte a halál Vattán, két nap múlva el is temette a helyi református lelkész, mégpedig ünnepélyes formában, „tanítással”, azaz prédikációval. Az 1850 előtti vattai református anyakönyvek elvesztek, a vármegyéhez kötelezően beküldött másolatai viszont megvannak a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárában, a másolat szerint 1836. novemberében két református temetés volt Vattán, az egyik a 26 éves tekintetes Szemere Lászlóé. ¹⁸

Halott neve	Éve	Halál oka	Temetés helye
László Szemere	26	sinlődő betegség	Vatta

Halott másolat József Kőrösi jelenlegi Halottak

6. Ifj. Szemere László temetésének bejegyzése a Vattai Ref. Egyház halotti anyakönyvének másolatában, 1836. Kőmives Tibor felv. (MNL BAZML IV. 830. Vatta ref. egyház 1836)

¹⁷ MÉSZÖLY (szerk.) 1941. 267.; MTA KIK Kt. M. Ir. Lev. 4-r. f. f1v

¹⁸ Szemere László halálozásának napja: Vatta, 1836. november 27. Temetése: Vatta, 1836. november 29. *Tekintetes Szemere László a palatinus Ezredéből való Hadnagy. 26 [éves]. [Halálának oka]: Sinlődő betegség. [Temetése]: tanítással. A Vattai Ref. Gyülekezet halotti anyakönyvének másolata, 1836. MNL BAZML IV. 830. Vatta ref. egyház 1836.*

Szemere Bertalan éppen Németországban, Frankfurt környékén járt, amikor fivére Vattán meghalt, de testvére halálhíre csak 1837. január elején, párizsi tartózkodása alatt ért el hozzá. Egy meg nem nevezett barátja leveléből értesült a gyász hírről, akinek id. Szemere László, az apa írta meg, és a barát ezt az értesítést is mellékelte Párizsba küldött leveléhez. A levélben a halál napjaként 1836. november 26. szerepel, a halotti bejegyzés szerint viszont Szemere László 1836. november 27-én halt meg Vattán, azaz: vagy a református anyakönyv, vagy id. Szemere László tévedett.¹⁹ Szemere Bertalan bátyjáról, Lászlóról szóló emlékezése tulajdonképpen naplórészlet,²⁰ abból a naplóból, amelyet a 1836/37. évi utazásán vezetett, ezért, a *Mária emlékezetével* ellentétben, írását nem kiadásra szánta, hanem saját magának dokumentálta testvére halálán érzett pillanatnyi fájalmát és elkeseredését. Leánya, Szemere Mária azonban 1869-ben Pesten úgy vélte, ez a kéziratban megtalált naplórészlet is beleillik az emlékezések sorába. Talán már maga Szemere is a kiadásra szánt emlékezések közé sorolta párizsi emigrációjában, s így maradt fenn a kézirat.

A *László emlékezete* Szemere László halálának idején készült, nővérére, Szemere Máriára is nem sokkal a fiatalasszony halála után emlékezett prózai arcképében a szerző. Szemere Bertalan többi emlékezése viszont párizsi emigrációja idején született, néhány év távolából idézve fel szerettei alakját. Török- és görögországi tartózkodása után alig érkezik meg 1849 október végén Párizsba, hotelszobájában (*Hotel National, rue Notre Dame des Victoires*) már írásműveit tervezi, köztük a szabadságharc alatt Magyarországon meghalt anyósára való emlékezést, amelyet el is készít. Szemere felesége kislányával, Mimivel (Szemere Mária) még Magyarországon van, és csak egy év múlva, 1850. szeptemberében érkezik meg Párizsba, így a tervezett emlékezések az elveszett hazát és távollévő családot is pótolták az emigráns miniszterelnököknek.

[Párizs, 1849.] Novemb. 10—30. [...] Különben olvasással, tervezéssel foglalkozom. Megírom napam, a páratlan Theresia emlékezetét. Lett a forradalom áldozatja. [...] Decemb. 10—25. Én rendezvén magamat, három munkát akarnék bevégezni. 1. Therésia (napam) emlékezete. A forradalom áldozata lett. Nőmmel ő tett boldoggá. Ritka asszony volt. Bánatim kifejezésével nőmet vigasztalom. 2. A száműzött emlékezetei. Bujdoklásimat alakba öntve úgy írnék, hogy a hon maradiakban ébresztessék a bátorság s a nemzetiség és szabadság érzete. 3. A magyar történetet írnám meg, 1527-től kezdve máig, azaz a Habsburg-austriai ház alatt, egész terjedelemben. Erre pár év kellend. Felhasználom a francia s angol kútfőket. Az elsőt elvégeztem. A másodikról gondolkodom. A harmadikra munkába vettem az előkészületeket. (SZEMERE Bertalan, 1849)²¹

¹⁹ Páris, január 9. 1837. Testvérem meghalt. Barátom, ki megírja a keserves hírt, ezt egy előkészítő szóhalomban rejté el. Kegyetlen gyöngédség! Mint midőn puha tollak közül merül szívedbe az éles tör. Levelét örömmel bontom fel s olvasom, s csaknem utolsó sorában mondja: „A gyászesetet atyád nekem is megírta.” Mi gyászesetet? A postaudvaron lévén, a melléklevélkét nem mertem elolvasni. Bizonyosan testvérem halt meg, elutazásomkor ő volt beteg. Siettem szállásom felé. [...] „A gyászesetet atyád nekem is megírta.” Mi gyászesetet? A postaudvaron lévén, a melléklevélkét nem mertem elolvasni. Bizonyosan testvérem halt meg, elutazásomkor ő volt beteg. [...] Csak este nyolc óraker léptem szobámba. Lefeküvé, s a levelet magam elébe tettem. Mellem elszorult, nem volt erőm, sem bátorságom belőle kiereszteni a fájdalom kígyóját. Végre bele kezdtem olvasni. Sejtelmem valósult. Könnyeim záporokint omlának. Nem bírtam magammal, mint beteg, nyögvé hánykódtam ágyamban. [...] Mely napon testvérem meghalt, múlt év november 26-án, az napon Frankfurt körül utazván, igen rosszul lettem. Így találok ezt följegyezve naplómban. Történetes volt-e e szenvedés, halálának napján, vagy a symphathia titokteljes folyamának művelete? Több volna ennek alapja, mint a pusztá véletlen? SZEMERE Bertalan László emlékezete. In: SZEMERE 1870. 35.

²⁰ SZEMERE Bertalan: *László emlékezete* (1837). In: SZEMERE 1870. 45–65.

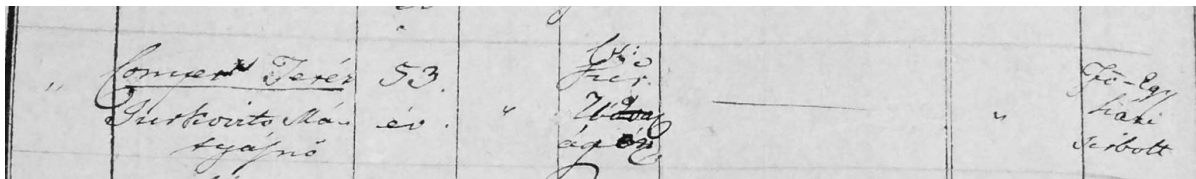
²¹ SZEMERE 1869. I. 73., 79.

Szemere anyósa, Therese von Comper (1796 k.–1849),²² Jurkovics Mátyás udvari ágens özvegye, aki a magyar forradalom és szabadságharc alatt leányához, Szemere Bertalanné Jurkovics Leopoldinához (1829–1865)²³ költözött Magyarországra, 53 évesen halt meg Egerben, kolerajárvány következtében, és az egri székesegyház kriptájába temették 1849. április 17-én.

1849. April 17.
Az Egri Fő-Megyében Egeri Vármegyében. Egeri Egyházi-Kerületben kezelezték. Egeri Római-Katolika Szent-Egyház

132. **MEGHOLTÁK ANYAKÖNYVE.**

Év, Nap, Honap.	A'Megholt' vezeték's kereszt neve.	Élet kora.	Hitt vallása.	Állapotja.	Részvétel-e a' Halottak' Szentégében.	Halála Helye.	Temetési Helye.
1849. April 15.	Wéber Anna	78.	magyar katol.	özvegy	Béjze	Belvárosi kript.	
" "	Barabás Anna	8.	"	"	"	"	"
" "	Barabás Anna	50.	"	"	Béjze	Belvárosi kript.	"
" "	Barabás Anna	50.	"	"	Béjze	Belvárosi kript.	"
" "	Barabás Anna	28.	"	"	"	"	"
" "	Comper Teréz	53.	"	"	"	"	Egyházi kerület
" "	Jurkovics Mária	2.	"	"	"	"	"
" "	Jurkovics Mária	20.	"	"	Béjze	Belvárosi kript.	"
" "	Barabás Anna	28.	"	"	Béjze	Belvárosi kript.	"
" "	Barabás Anna	50.	"	"	Béjze	"	"
" "	Barabás Anna	27.	"	"	Béjze	Belvárosi kript.	"
" "	Barabás Anna	27.	"	"	Béjze	Belvárosi kript.	"
" "	Barabás Anna	1.	"	"	"	"	"

7. Comper Teréz halálának bejegyzése az egri r. k. egyház halotti anyakönyvében, 1849. Köves-Kárai Petra felv. (Eger Belváros R. k. Főplébánia, Halotti anyakönyv 1846–1851. f. 132.)

Jurkovics Mátyásné Comper Teréz veje és leánya, illetve ennek két öccse: ifj. Jurkovics László és Ferenc partecédulát is nyomtattak a temetésről:

²² Therese von Comperről bővebben: GYULAI 2018. 62–71.

²³ Jurkovics Leopoldináról bővebben: GYULAI 2018.

7. Szemere Bertalan anyósának gyászjelentése, Eger, 1849. ápr. 15.
 OSZK KNYT Gyászjelentések gyűjtemény (Forrás: PANDeA)

8. Joó János: Egri Fő Templom c. metszetének (megjelent: Vallási és Egyházi Tár, III-dik füzet.
 Beimel József, Buda, 1833. belső címloldán) színezett változata.
 Főegyházmezei Levéltár, Eger, Tervtár Num. 135. (dig. felv.)²⁴

²⁴ A kutatásban nyújtott segítségért Köves-Kárai Petrána és Mlakár Zsófiának tartozom hálával.

A *Teresia emlékezete* c. emlékirat, amelyet Szemere még Franciaországba érkezésekor, Marseille-ben kezdett el írni, ahol 1849. október 25-én lépett a szárazföldre, Szemere legszemélyesebb portréja, amelyben nemcsak kivételesen szeretett anyósát, hanem feleségét, Leopoldinát, sőt kettejük egyedülálló anya-lánya kapcsolatát, szimbiózisát is piederasztálra állítja. A mű szentimentális hangneme a romantika túlzásait is magán viseli, de „hősnőjének” túlradó érzelmekkel megrajzolt alakjában nemcsak a divatos romantikus látásmód, hanem a szerző anyósa iránti hihetetlenül mély és elkötelezett érzései is megjelennek. Kérdés, hogy a magyar irodalomban van-e másik olyan mű, amely egy (magyar) férfi (idegen származású) anyósa iránti emocionális viszonyát hasonló odaadással fejezi ki, mint Szemere emlékezése.

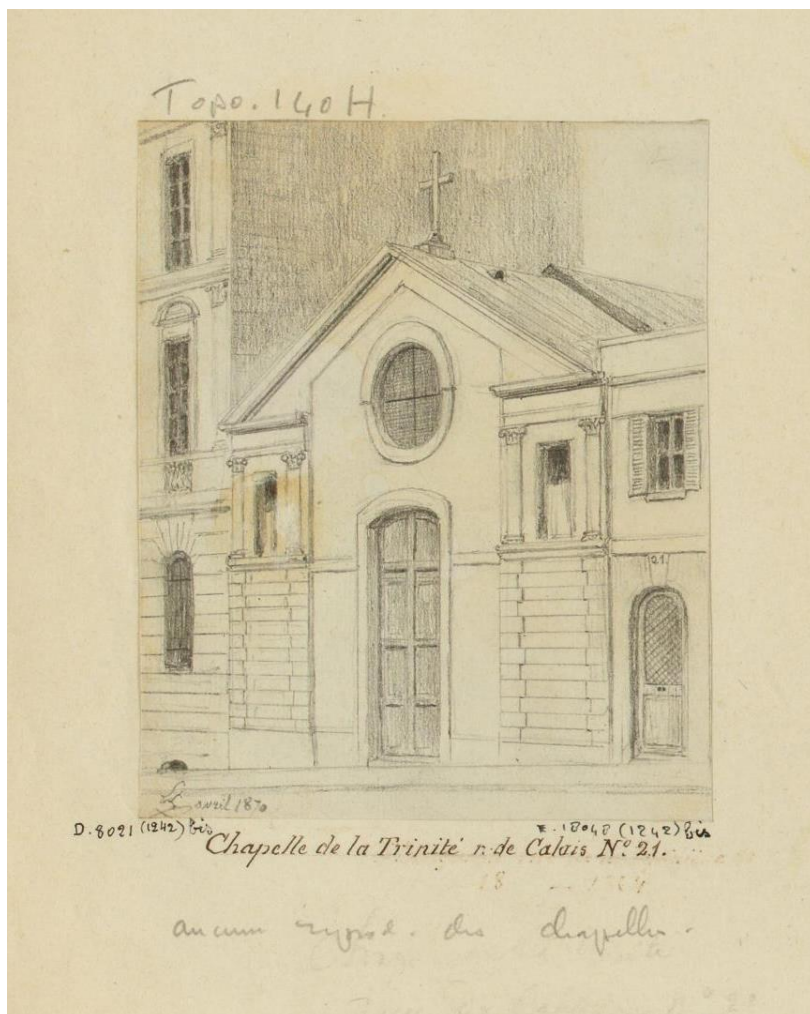

9–10. Ismeretlen művész: Jurkovics Máttyás és felesége portréja, Bécs, 1830 k.
Vászon, olaj. Dr. Magyar Bálint tulajdona (†Kulcsár Géza felv.)

Szemere családtagjairól szóló, lírai ihletésű emlékezet-írásai között a legfájdalmasabb portrét a már Párizsban született és alig két éves korában meghalt kis Irénke ihlette.²⁵ Lehet-e gyermekünk halálakor, haláláról, halálára emlékezve emlékezést írni? Ezt a kérdést a magyar irodalom egyik leghíresebb, Arany János által 1866-ben leírt lábjegyzete: „Nagyon fáj! nem megy!” úgy válaszolja meg: nem lehet. Amikor Arany fiatal élete virágjában elvesztett lánya emlékére vershez fogott „Juliska emlékezete” címmel, csak az első versszakig jutott, és a fájdalom megbénította költői vénáját. Másfél évtizeddel korábban egy író és emigráns politikus Párizsban meg sem próbált rögtön írásban reflektálni kislánya halálára. Szemere kislánya 1852. június 18-án született Párizsban és az Iréne Hedvig nevet kapta a katolikus keresztségben, keresztszülei: Batthyány Kázmér gróf, Szemere barátja és társa a párizsi emigrációban, illetve Batthyány Lajos kivégzett miniszterelnök özvegye volt, ez utóbbit Batthyány Kázmérné képviselte a *rue de Calais*-n lévő Szentháromság-kápolnában tartott keresztelón. Az újszülöttet a polgári anyakönyvezésben is lajstromba vették Párizsban.²⁶

²⁵ *Irénke emlékezete*. In: SZEMERE 1870. I. 236–267.

²⁶ SZEMERE 1869. I. 161.

11.

Léon LEYMONNERIE: A párizsi
 Szentháromság-kápolna, 1870
 (Chapelle de la Trinité rue de Ca-
 lais N° 21)

Papír. ceruza, 9,8x8 cm.

Musée Carnavalet, Paris

(Forrás:

[http://parismuseescollections.pa-
 ris.fr/fr](http://parismuseescollections.paris.fr/fr))

Irénke volt a második élő gyermekük az 1847-ben Bécsben elsőként született Szemere Mária (Mimi) mellett. Az 1848. március 26-án Bécsben jött a világra második kislányuk, akinek még nevet sem adtak a katolikus anyakönyvekben, de a családban Chlotildként²⁷ emlékeztek rá. A szükségkereszttségben részesült csecsemő rögtön születése után meghalt, miközben Szemere a forradalom új kormányát szervezte Pesten, így apja sem születésénél, sem a születést gyorsan követő temetésnél nem volt jelen. Az 1850. március 21-én, Szemere párizsi emigrációjának kezdeti időszakában Pesten született és a Pest-belvárosi plébániatemplomban Teréz Ilona Leopoldina keresztelt csecsemőt szintén nem ismerhette meg apja, hiszen a kislányt, anélkül, hogy Szemere láthatta volna, 1850. május 11-én temették el a Kerepesi temetőben.²⁸

²⁷ SZEMERE 1869. I. 250.

²⁸ GYULAI 2018. 81–82., 86–87.

A gyönyörű, finom és életvidám Irénke szüleinek szemefénye lett párizsi életükben, a zárkózott és szemérmes Szemere senkiről nem írt olyan felhőtlen boldogsággal és megelégedéssel naplójában, mint kislányáról:

Midőn fölébredtem első örömem volt szavát hallani, midőn Párisba mentem és onnét megérkeztem, első pillanatom őt kereste, ha a vasútnál nem várakozott rám, bizonyosan az ablakból tekintett ki, s fejlógatásaival ijesztett és köszöntött. Dajkáját minden pillanatban kész volt ott hagyni, ölembe meghunyászkodott, mint egy galambka, vállamra feküdt, arcát arcomra fektette, s kicsinyded kezével képeimet simogatta, mondván édesen csengő hangjával: „aj aj papa“, — ó mi édes hang, s mi puha kéz volt az, soha nem okozott szívemben a szerelem édesb és boldogítóbb érzést.

Reggel egy órát nálam az ágyban tölte. Hasamra, mint egy trónra, ültetém, s elébe terjesztém a bádog katonákat, miket ő dada (soldat)-nak nevezett, s közülök mindig a dobost (planplant), és a sípost kereste ki. Aztán az imádságos könyvet kérte, mely tele volt szent képekkel, legjobban szeretete a sainte Vierget, egy kis képet, melyben Mária ölében a kisdéd Jézust tartá, és egy fekete Máriát, mit ő dabel (diable)-nek nevezett. De ismerte valamennyit, kiküst (Franciscüs-t), és a többbit, és mindeniket nevéen hívta, és nem nyugodott, míg azt, amelyet kért, elő nem kerestük neki. Aztán, midőn kimulattuk magunkat az ágyban, ment mosdani és öltözni; mi gyönyörű volt meztelenül, mint egy tökéletes viaszbaba, testén egy folt nem volt, s bőre finom, mint a legpuhább bársony, szerelmes lett bele minden, ki megtapintotta.

Mint alakában kicsiny, finom, gyöngéd volt, úgy akaratában szelíd, vágyaiban csendes.

(SZEMERE Bertalan, 1854)²⁹

A kislány azonban 21 hónapos korában, hosszú betegséget követően, amelyben szinte elsorvadt a kicsiny test, 1854. április 1-jén Párisban meghalt, és a Páris melletti Meudon temetőjében temették el. Bár a meudoni temetésen több emigráns részt vett, így Dembinszky és Vetter Antal is, a mélyen lesújtott szülők nem voltak jelen, csak a temetés után egy héttel látogatták meg először imádott kislányuk sírját.³⁰ Szemere pár hónappal a temetés után hozzákezdett Irénke emlékezetének megírásához, de „nagyon fájt, nem ment”, ehelyett verses jellemrajzokba kezdett politikustársairól, amelyeket 1855-ben könyvatos formában, Podhorszky Lajos (1815–1891) nyelvész kézírásával³¹ jelentetett meg.³² A számos nyelvet bíró Podhorszky a Szemere család jó barátja volt, ő vitte ki a kis Irénke koporsóját a meudoni temetőbe, Szemerének fordított is.

1854. September [...] Végre el kezdtem [Irénke] emlékét írni... De a seb még új... Ha sokáig gondolkodom róla, elfojtódom. Eszem s lelkem, mint az akaratos ló, nem akar menni e pályán, irtózva, félve minduntalan mellékösvényre tör... Nem bírom eszemet rákényszeríteni, hogy Irénkémről írjon... Néha-néha, főkép, midőn Irénkém sírját meglátogattam, róla is írtam verseket, fájdalmanak ezek megannyi szála, a férfi ír, nem merem magamról mondani, hogy a költő ír, mint a nő sír, s kínai megkönnyülnek. [...] Néhány napig hiában jártam ki, az emlékirásban nem haladtam. Minduntalan versek jöttek eszembe, minduntalan mások emlékét kívántam megírni, ez által kerülve el Irénkémmek nem sírját, de a fájdalmat, mit szült bennem az, hogy szépségein, szenvedésein, halálán végig jártattam gondolataimat. (SZEMERE Bertalan)³³

²⁹ SZEMERE 1869. I. 230–231.

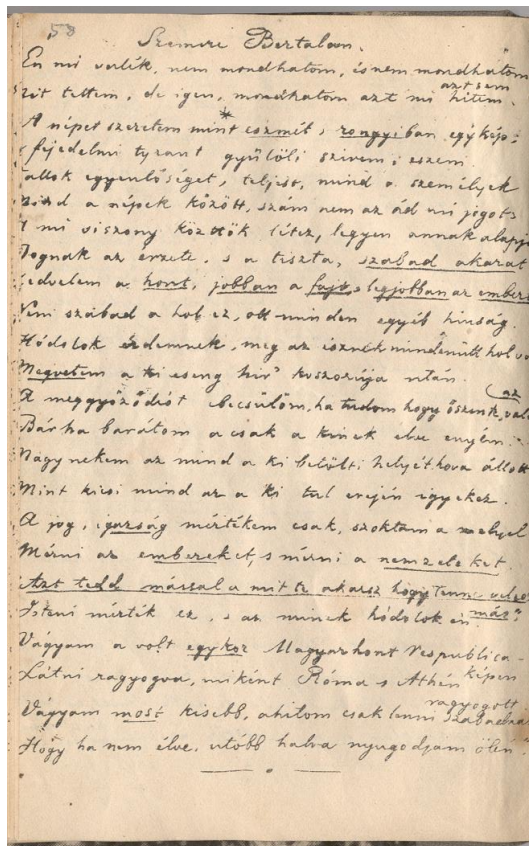
³⁰ SZEMERE 1869. I. 254–255.

³¹ 1855. július. [...] Elvégre elhatároztam magamat, könyvatosni azon epigramm-féle verseket, miket a magyar forradalom egyéneire írtam. Címök: „Lombok és Tövisek, forradalmi jellemképek.” Páris 1854. 1–75 lap. Podhorszky másolta le, de nem nagyon szépen és nem elég vastagon, úgy, hogy némely szók és betűk homályosan nyomódván ki, sok igazítás és kifestés szükséges. SZEMERE 1869. I. 329–330.

³² *Lombok és Tövisek. Forradalmi jellemképek, írta Szemere Bertalan. Páris 1854. Hely nélkül. Könyvatos füzet, 75 lap. Példánya: RMFLib jelzet: 920 Sz 57; OSZK jelzet: 179.744*

³³ SZEMERE 1869. I. 285–287.

A *Lombok és töviskék* c. kötet pályatársairól szóló versei között Szemere önmagáról is írt egy költeményt, amely politikai ars poeticájának és személyes önvallomásának is beillik.

SZEMERE Bertalan:
Szemere Bertalan (1854)

Én mi valék, nem mondhatom, és nem mondhatom azt sem,
Mit tettem, de igen, mondhatom azt, mi hitem.

A népet szeretem, mint eszmét, rongyiban egykép;
A fejedelmi tyrant gyűlöli szívem s eszem.
Vallok egyenlőséget, teljest, mind a személyek,
Mind a népek között, szám nem az, ad mi jogot, s
Ami viszony köztök létez, legyen annak alapja
Jognak az érzete s a tiszta szabad akarat.
Kedvelem a hont, jobban a fajt, legjobban az embert.
Nem szabad ahol ez, ott minden egyéb hívság.
Hódolok érdemnek, meg az észnek mindenütt, hol van,
Megvetem, aki eseng hír koszorúja után.
A meggyőződést becsülöm, ha tudom, hogy őszinte az való az,
Bárha barátom az csak, akinek elve enyém.
Nagy nekem az mind, aki betölti helyét, hova állok.
Mint kicsi mindaz, aki túl erején igyekez.
A jog, igazság mértékem csak, szoktam amellyel
Mérni az embereket, s mérni a nemzeteket.
Azt tedd mással, amit te akarsz, hogy tenne veled más.
Isteni mérték ez, s az, minek hódolok én.
Vágyam az volt egykor, Magyarhont republicaképen
Látni ragyogva, miként Róma s Athén ragyogott.
Vágyam most kisebb, áhítom csak lenni szabadnak,
Hogy ha nem élve, utóbb halva nyugodjam ölen.³⁴

12. Szemere Bertalan verse önmagáról a *Lombok és töviskék* c. kötetben, 1854

Az Irénkére való emlékezés megírása egyre csak halasztódott, de Irénke halálának 1 éves évfordulójára Szemere verset írt kislányáról *Irénke sírján*. *April 3-án, eltemettetésének első évnapján* címmel, amelyet naplójába is bemásolt.³⁵ Másfél évvel Irénke halála után, 1856 februárjában Szemere újra hozzáfogott az emlékezés megírásához, s jöllehet az alkotás fájó sebeket szakított fel benne, májusra készen lett a mű, erről így ír naplójában:

1856. Február. Bele is fogtam megírni Irénkém emlékezetét. Oly rég óhajtám ezt megírni, de mindig félttem sebeimet felszakgatni. Vártam, hogy azok behegedjenek. Aztán az olvasóknak nem az igaz, vérző, de a szép fájdalom kell, — az író olyan, mint a festő, ki a hajótörést bizonyos szabályok szerint kénytelen felmutatni, hogy hatása legyen. Én ugyan csak azt akarom megírni, amit éreztem, de jól tudván, hogy a nagy szenvedések fátyolozva kedvesebbek. Hiszen most, két év múlva, én is másképp érzem a fájdalmat, mint akkor éreztem, — akkor belőle csurgott a vér, lángolt, égett, — most beforrott, de fáj, ha illetem. Szóval, én magam azon szenvedésnek most távolból szemlélője vagyok, s ez állapot alkalmasabb arra, az idegen olvasóval érzetünket közölni. Ennek egy részét végeztem be.
[...]

³⁴ SZEMERE Bertalan: *Lombok és töviskék*. Forradalmi jellemképek. Párizs, 1854. 57. Közölve: SZEMERE 1990. 5.

³⁵ SZEMERE 1869. I. 316–317.

1856. Május. [...] Elvégre Irénke emlékezetét is megírtam. Februárban kezdtem meg, de ama vesztesség félbeszakította velem, — végre nyugalmamat visszanyervén, e hóban bevégeztem. Fájó szívvel dolgoztam rajta. Sebeimet újra fel kelle szakgatnom. Sírtam, mint mikor meghalt. Nagy teher esék le szívemről, tartoztam neki ez áldozattal. Messze van már tőlünk az ő képe, olyan, mint egy testetlen gondolat, — mint egy pillangó, mely a távolban végkép eltűnt. Nézünk utána, de nem látjuk, csak emléke maradt lelkünkben. Kedves gyermekem, nyugodjál békével. Porod szent és tiszta, mint a hervadt virágé. (SZEMERE Bertalan)³⁶

13. Ismeretlen fotográfus: Szemere Bertalan, Párizs, 1860 k. Albumin
Dr. Magyar Bálint tulajdona

Az *Irénke emlékezete* című emlékezés tulajdonképpen két, Szemere által is önállóan tekintett írás (I. A *hontalan*, II. *Irénke*) összekapcsolása. Az első a „hontalan” író személyes, naplószerű vallomása az emigrációs létről, honvágyról, politikai pályájáról azokból a hónapokból, amikor végre megírta a kislányáról szóló emlékiratot (1856. február 13–május 14.), így az *Irénke emlékezete* egyben az emigrációban élő, és két éve meghalt imádott kislányát gyászoló író saját személyéről, emigráns létéről szóló emlékirata is. Hontalanságában egyedülállóan szép sorokkal emlékezik meg a vattai szülőházáról, családjáról:

Jól esik elmémbe fölledzni gyermeknapjaimat kertünk zöld szilvásában, hol a nálam magasb fűben sárga kikircsből láncokat köték, oh, nem oly keményeket, mint a zarnokéi; hol gyakran békén alvám nyári napokon terepély diófák illatos hűsében; hol szomjazva tekintgeték az almafák piros gyümölcsre, s örültem, ha nagy vész és zápor jött, mely nekünk, gyermekeknek almákat rázott le; hol méhesünk előtt, melyben néha száz köpű szép sorban állott, órákig állék őrt, meglesni, hova szállottak a rajok, s apró jutalmát elvenni híven teljesített kötelességemnek atyámtól, — ki nincs többé, s anyámtól, ki még él, de magánosan, gyermektelenül, üresen, mint ősszel áll a megszedett gyümölcsfa. Láttam szebb háztájat, láttam kiesebb vidéket annál ahol születtem és felnővekedtem, és mégis ha egy szép reggelt vagy egy kedves estét akarok magamnak képzelni, az csak az, mit ott láttam, mert azok voltak életem első reggelei és első estéi, a későbbiek mind csak változásai azoknak, mint minden egyházak közt is az eredetileg, az egyedül szent ama szegény egyházka fatornyával falunkban, ahol először hallék zengni éneket, hol először imádkoztam, hol először láttam papot, hol először volt számomra megterítve az úri szent vacsora, s melyről először mondták nekem, küszöbén belépve: im ez az isten háza. Még ha temetőre gondolok is, mint az igazi temető, falunknak temetője kel föl lelkemben, sülydedzett halmaival, feketére rovátkolt fejfáival, görbére dőlt veres keresztével, s itt-ott mohos kőkoporsókkal, melyek alatt elődeim nyugosznak, s most is vélem halani egyik dombon állva, ama becsületes iskolamesternek búcsúztató énekét, ki a betűket velem első[ként] ismertette meg. Kitörülhetlenek a gyermeklélek első benyomásai, érzem e pillanatban is; mi más nagyobb és sokfélebb viszontagságokat éltem át, s ha rájuk emlékezni akarok, fáradsággomba kerül a múlt fátyolának redőiből őket kibontanom: de gyermekkori világom képe mindig előttem van, mindig jelen, s nemcsak látom azt, de újra élem és érzem. (SZEMERE Bertalan, 1856)³⁷

³⁶ SZEMERE 1869. II. 8–9., 30.

³⁷ SZEMERE 1870. 100–102.

Szemere emlékezésének „A hontalan” c. fejezete politikai emlékiratnak is tekinthető, a száműzött, elítélt, családi tragédiákkal terhelt politikus rezignáltan tekint végig ifjúságán és politikai életpályáján, az utóbbi párizsi emigrációjában egyenesen örömtelennek, sőt feleslegesnek tűnik fel előtte (*...politikai pályámra öröm nélkül emlékezem. Sok munkával járt s kevés eredménnyel*). Hazája elvesztésén érzett fájdalma egyszerre a *hazafié* (azaz a politikusé) és az *érző emberé*, s Szemere párizsi emigrációjában sokkal inkább azonosul, legalábbis emlékiratában, az utóbbi, a hazáját elvesztett ember érzéseivel. Keserűség hatja át az emlékezést, csak a gyermekkor és a tanulóévek derűje oldja az emigráns politikus csalódottságát. Az írásból ugyanakkor átsüt a politikusnak a nemzeti történelem iránti olthatatlan érdeklődése, sőt szeretete:

Kezdem Munkács váránál, hol beköltözködő elődeink először pihentek meg, s melynek elszigetelten álló hegye kies sík közepén, mintegy letett turbán emelkedik; innen megyek Diósgyőr regényes hegyei-, rengetegei- s völgyeibe, miket szépségében a világ semmi vidéke nem múl felül, s hol százados fák zúgásánál, egykor mint halott aludni óhajtnék; nem messze van tőle a híres Eger, ormán a kis vár, s benne Dobó nagy emléke, ki bebizonyítja, miképp erejét a hős nem védelmi eszközeinek sokaságából, hanem saját lelkének erejéből meríti; a rohanó s áradozó Vág völgyének dúlt romai a sötét Csák Máté s a szabad Thurzók hős korára emlékeztetnek; Pozsonyban, a pompás hullámú Duna partján képzeletem a nemzeti gyűlések hol kis-, hol nagyszerű jeleneteit láttatja velem és az omladozott várat, mely mint egy törött korona fődí a hegycsúcs homlokát; a magas Visegrád most ép oly vad, pusztá, sötét, mint hajdan szép, gazdag és fényes volt, szomorú képe a királyi pompa s hatalom mulandóságának is; Csáktornya ős erdeiben a legbölcsebb magyart, a költő Zrínyit haldokolni szemlélém; Szigetnél, e magyar Thermopylaeknél, a másik Zrínyit, e magyar Leonidást, kinek csak dicsősége kisebb a hellénénél, de tette nem; Mohács szomorú terén a nemzeti élet napját látom csaknem örökre leáldozni; Vajda-Hunyadnál a keresztyénség s a középkor legnagyobb bajnokának s legnemesb emberének, Hunyadi Jánosnak ideál-alakjával találkozom; a Tisza mellékén Bocskai, Bethlen s a Rákóczyak viszontagságteljes századának szelleme leng felém, különböző időszakoknak határát egy-egy sírdomb tévén. (SZEMERE Bertalan, 1856)³⁸

Az *Irénke emlékezete* c. írásnak csak a második része (*II. Irénke*) szól a két éves korában meghalt kislányról, a fájdalmas emlékezés egyben az apa hosszú, két évig tartó gyászmunkájának valamiféle lezárása is. Szemere végre „kiírta magából” a gyászt, amelynek első fájdalmas megnyilvánulásait a gyermek halálával egy időben már naplójában is rögzítette. Az *Irénke* c. emlékirat az apai szeretet szentimentálisan túláradó, de az olvasó által is átélhető megnyilvánulása, kevés apa írt így a korban gyermeke iránti érzéseiről.

A vigasztalhatatlan szülőket csak egy újabb gyermekáldás vigasztalhatta meg, s a kis Irénke halála után majdnem pontosan 3 évvel, 1857. március 20-án megszületett Szemere Gizella Lipolda Berta Klára (1857–1914), majd 1859. június elsején Szemere Huba Attila (1859–1905), akik majd visszatérnek abba az országba, ahol apjuk az első felelős minisztérium tagja, sőt 1849-ben miniszterelnök volt.

14–15.
Ismeretlen fotográfus:
Szemere Bertalanné
a 11 hónapos Gizella leányával,
Párizs, 1858. febr. 8.
Fénykép keretben.
Dr. Magyar Bálint tulajdona

³⁸ SZEMERE 1870. 100–102.

Szemere Bertalan családtagjairól írt kisprózáinak – véleményünk szerint – messze legkiemelkedőbb darabja az *Atyám emlékezete*,³⁹ amelyet munkáinak szerkesztője, Szemere Mária is az első helyre sorolt a szépirói műveket és beszédeket tartalmazó kötetben. Ezt a portrét Szemere 1856-ban írta, párhuzamosan az *Iréne emlékezetével*.

1856. Április. Sok szomorú tárggyal foglalkozék lelkem e szomorú napokban, hetekben. Kedve abban tölt, hajlama arra volt. Apám képe is gyakran megjelent, ki 13 év előtt halt meg, és sírhalmán kő bizonyosan most sincs. Anyámmal ő az utóbbi években, sőt mióta én emlékezem, folyvást háborogva élt. Ellenkező természetűek valának csaknem mindenben. Minden jó tulajdon meg vala apámban, csak egy nem, az apai, a családfeji, takarékos gondossági; anyámban sok nem kedves tulajdon volt, de egy nagy érdeme van, a családot a végszegénységtől ő menté meg. Megszállt a vágy: apám emlékezetét megírni, mint már többekét megírtam, kik nekem kedvesek valának. Mint emberről, férfiről, jellemről csak jót s szépet mondhattam, tehát miért ne írtam volna meg? Hála-mat iránta úgy fejezem ki, amint tehetségemben áll, — követ nem állíthatok sírján, virágot sem hinthetek. [...]

1856. Június. Bevégezém Iréne és Atyám emlékezetét még a múlt hóban. (SZEMERE Bertalan)⁴⁰

Id. Szemere László (1772–1843) császári és királyi kapitány a szemerei Szemere ősi református nemesi család Vattára (Borsod megye) került ágában ifj. Szemere György (†1787) és Bernáth Zsófia (†1815) fiaként született. 1806. április 20-án a tolcsvai református templomban vette nőül az evangélikus Karove András (1729–1807) és a református néhai Boronkay Erzsébet (†1793) másodszülött, evangélikus vallású lányát: Karove (Carove) Erzsébetet (1783–1865). A hegyaljai nemes Karove család a neves, olasz eredetű kassai kereskedő, Carove Jakab (†1708, Kassa) leszármazója, Carove Jakab 1690-ben kapott címeres nemességet; kérdés, mikor lettek a katolikus Carovékból evangélikus Karovék. Karove Erzsébet bátyját, Karove Lászlót (Ladislaus von Karove, 1780–1809), a bécsi Magyar Testőrgárda tagját, majd a Splényi-gyalogezred őrnagyát a Katonai Mária Terézia-renddel is kitüntették, az asperni csatában halt meg 1709-ben.

Id. Szemere László apró vattai birtokán és a közeli borsodgeszti szőlején gazdálkodott, karrierjét azonban a császári-királyi hadseregben építette. 17 évig, 1805-ig szolgált tisztként, a főhadnagysáig vitte, részt vett a napóleoni háborúkban; majd tagja lett a Borsod vármegye nemesi felkelésének, 1805-ben az inszurgensek kapitánya, 1809-ban őrnagya volt. Gyermekai: ifj. László (1809–1836), illetve Eugén (1807–1859), a család fekete báránya szintén a katonai pályán működtek. Szemere Eugén, aki 20 éves korában katonának állt, 1845-ben a 32. magyar gyalogezred kadétja. Tagja lett a szabadságharc hadseregének is, 1848. november 18-án a 44. honvédezednél főhadnagynak nevezték ki, majd 1849-ben besorozták a császári hadseregbe. Később elzüllött, a család kitagadta, 1859. szeptember 12-én halt meg a család vattai házában. Szemere Bertalan (1812–1869) húga, id. Szemere László és Karove Erzsébet egyetlen felnőtt kort megért, de 24 éves korában elhunyt leánya: Jakabfalvai Sámuelné Szemere Mária (1816–1840) volt a legfiatalabb a testvérek között. 1811-ben a családnak volt még egy kislánya, a vattai nemesi összeírásnál ugyanis Eugén és László mellett egy lányt is említenek Szemere László családjában⁴¹ (Bertalan ekkor még nem született meg), aki feltehetően gyermekként meghalt.

³⁹ SZEMERE Bertalan: *Atyám emlékezete*. In: SZEMERE 1870. 1–29.

⁴⁰ SZEMERE 1869. II. 27., 37.

⁴¹ TAKÁCS–KOVÁCS 2000. 126.

Szemere Bertalan szülő-báza Vattán, Borsodmegyében. — (Benedek Aladár eredeti rajza után.)

16. A Szemere család háza Vattán. Vasárnapi Ujság, 1872/47. alapján

Szemere Bertalan atyjáról szóló portréja a túlmutat a többi emlékezésen, a novellisztikus írás a magyarországi késő rendiség jellegzetes figuráját, a pár jobbágy- vagy zsellértelekkel bíró, maga is a jobbágyai, béresei, cselédei között élő, patriarchális gazdálkodást és életvitelt folytató kisbirtokos vármegyei nemest írja le változatos stíluseszközökkel, adomákkal, a korai realizmus modorában. Szemere kisprózója a történeti antropológia forrása is lehet, hiszen plasztikus képet ad a 19. századi eleji falusi udvarházak mindennapjairól, a kismesek és jobbágyaik, béreseik együttéléséről, a magyar rendiség társadalmi viszonyairól. Az atyai portré ugyanakkor egy szerető fiú fájdalmas, sokszor lírai hangot megütő visszaemlékezése egy olyan apára és olyan világra, akihez és amelyhez maga is tartozott és mély érzelmekkel viszonyult, de akit és amelyet éppen politikusi, reformeri és emberi, férfiúi attitűdjével haladt meg, egy más, szabadabb, modernebb világ teremtésének víziójával. Nemcsak atyjától vesz búcsút az emlékezésben, hanem a patriarchális, személyes viszonyaiban számos szerethető és kedves vonást magában hordott magyar múlttól is nosztalgiával búcsúzik.

Szemere Bertalan kéziratos hagyatékát 1869. január 6-án Budán, a Schwartzter-szanatóriumban bekövetkezett halála után leánya, Szemere Mária szerkesztette és rendezte sajtó alá. Szemere Mária (1847–1905 után) Bécsben született 1847. január 25-én, és a korabeli szokás szerint másnap megkeresztelték édesanyja, Jurkovics Leopoldina katolikus vallásában a Maria Antonia Theresia nevre. A keresztséget a Collalto-palotával egybeépült Am Hof-plébánián, a szülők házasságkötésének helyszínén veszik be az anyakönyvbe, a család lakóhelyeként a Collalto-palotát (Am Hof 420.) nevezik meg. Ebben a palotában bérelt lakást a Jurkovics család.⁴² A kis Mimi gyakran szerepel apja emigrációs naplójában, és a magyarországi közvélemény is értesül róla, hogy virágzó ifjú társasági hölgyé vált Párizsban. A *Hölgyfutár* párizsi levelezője 1863-ban szüleivel együtt őt is megemlíti, mint a párizsi farsangi szezon elegáns báljainak résztvevőjét:

⁴² GYULAI 2018. 75.

Szemere Bertalan Párisban nejével és kellemdús leányával, Máriával együtt mind a Hotel de la Ville-ben, mind a Tuillériák termeiben, amott Paris városa, emitt a császár által a jelen farsangi idény alatt adott bálokra hivatalos lőn. Az előbbiekre b. Hausmann Szajna melletti főnök, az utóbbiakra a császárné főudvarmesternője, s a császár főkamarása, Bassano herceg és hercegnő által hivatott meg — mely rendkívüli kitüntetés kétségkívül Szemeréknek nagy tekintélyét tanúsítja a császári udvar előtt s magasb francia körökben. — Örvedetes volt hallanunk, hogy Szemere Mária kisaszszony, a haza kebléről leszakasztva is, valódi magyar hölgygé nevelt s fejlődött lelkes honleány, mind vonzó külseje s nemes magatartása, mind az öltözékében nyilvánult finom ízlés által; — az említett bálokban általános figyelmet s megkülönböztetést vont magára. (H.-K.)

Hölgyfutár 14. (1863)/3. (1863. febr. 21.) 182., 191.

A súlyos elmebaj tüneteit mutató Szemere Bertalant 1864. december 24-én vitték be az egyik párizsi elmeógyógyintézetbe, majd 1865. január 21-én hagyta el Párizst, hogy királyi engedéllyel visszatérhessen hazájába, egy Magyarországról érkezett orvos és a család egyik barátja kíséretében 1865. január 24-én ért haza. Előbb egy szállodában, majd Batizfalvy Samu Király utcai vízgyógyító magánintézetében helyezték el.⁴³ Felesége, Jurkovicz Leopoldina gyermekeivel Párizsban maradt, de férje távozása után 3 hónappal, 1865. március 21-én⁴⁴ Párizsban meghalt, így gyermekei: a 12 éves Gizella, a 10 éves Attila Mór Huba és a 22 éves Mária 1869-ben teljesen árván maradtak 1869-ben.

17–18. A Schwartz-szanatórium férfi kaszinója (*Vasárnapi Ujság*, 1904. okt. 30.) és a kaszinó nagyterme 1900 körül (Forrás: *lokál*, 2015. aug. 6.⁴⁵)

Szemere Bertalant már mint özvegyet vitték át 1865. május 8-án⁴⁶ a pesti főkapitány hivatal utasítására a pesti Batizfalvy-intézetből Schwartz Ferenc (1818–1889) elmeorvos budai, Kékgolyó utcai magán-szanatóriumába (épületei ma az Országos Onkológiai Intézet részei). Szemere Mária először másfél év múlva, 1866-ban érkezett Magyarországra, hogy apjával találkozzon, majd az elmeógyógyintézetben rendszeresen látogatta, erről a *Vasárnapi Ujság* is beszámolt 1867-ben:

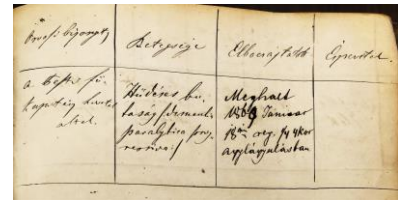
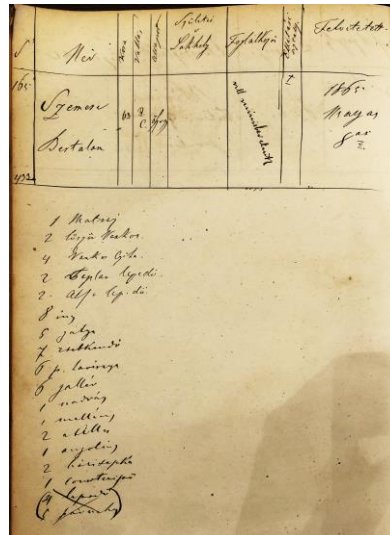
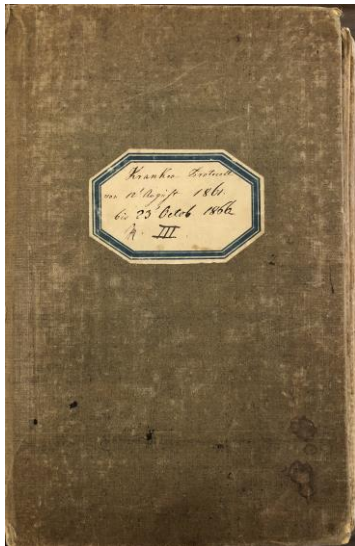
⁴³ ALBERT 2004

⁴⁴ *Anyám, atyám eltávolítása által egészen összetört, néhány nap múlva betegyára feküdt, s három hónapos szenvedés után, épen azon napon, melyen Atyám az idegen földet elhagyta, [1865.] Marcius 21-kén megszűnt élni!* SZEMERE Mária visszaemlékezése apjára 1870-ben. RÓNAVY 1885–1888. IV. (1885) 307.

⁴⁵ www.lokal.hu/2015-08-korszerusitettek-az-onkologiai-intezetet/ (2020.02.16.)

⁴⁶ Schwartz Ferenc „örülde igazgatónak” címzett hivatalos levél Szemere Bertalan átszállításáról. Pest, 1864. (helyesen: 1865.) május 8. SOM SOA 362. doboz. A Schwartz család iratai. Kórlapok, más orvosok kórlapjai. Kórlapok Ballassa Jánostól. A kutatásban nyújtott segítségért dr. Kárpáti Attila Istvánnak és dr. Horánszky Nándornak tartozom köszönettel.

A Schwartzter-féle budai elmebeteg-gyógyintézetben jelenleg körülbelül 80 beteg van. Ezeknek mintegy felét az állam tartja, másik fele jobb módú családokból való. Itt van Szemere Bertalan is. Mint az „1848” írja, egészen megtörött, nem tehet két lépést sem, egész napon át mozdulatlanul ül. Leánya természetesen sokszor meglátogatja, s vele órákon át elbeszél. Idegenek nem látogathatják. Az orvosok által hozzá intézett kérdésekre akadozva, szótagonként felel. A politikai eseményekről nincs semmi tudomása. (Vasárnapi Ujság 1867/16. 1867. ápr. 21.)

19/1–2–3.
Szemere Bertalanról szóló
bejegyzés a Schwartzter-intézet
betegnaplójában, 1865/1869
(SOM SOA,
dr. Kárpáti Attila István felv.)

Az elmebeteggyógyintézetben 1861–1866 között vezetett betegnapló III. kötetének (*Kranken Protocoll von 12. August 1861 bis 23. October 1866. III. Band*)⁴⁷ bejegyzése szerint Schwartzter „orvostudor igazgató” „örüdjében” Szemere még négy évet élt, vagy inkább vegetált, és 1869. január 18-án hajnalban halt meg. A betegnaplóban szerepel szegényes hagyatéka is:

Sorszám 165 – 433. Név: Szemere Bertalan. Kora: 63. Vallása: R. C. (= Religio Calviniana/Religionis Calviniae = református). Állapot: özvegy. Foglalkozása: volt miniszter elnök. Ellátási osztály: I. Felvétetett: 1865. május 8-án. Orvosi bizonyít(vány): a Pesti fő-kapitány hivatal által. Betegsége: Hűdéses butaság (*dementia paralytica progressiva*). Elbocsáttatott: Meghalt 1869 Január 18-án reg. ¼ 4-kor agylágyulásban. [Ingóságai]: 1 matrac, 2 lószőr vánkos, 4 vánkos ciha, 2 replar(?) lepedő, 2 alsó lepedő, 8 ing, 5 gaty, 7 zsebkendő, 6 p. harisnya, 6 gallér, 1 nadrág, 1 mellény, 2 atilla, 1 angoling, 2 házispaka, 1 comot (= házi) cipő.⁴⁸

Szemere Bertalan temetése 1 nappal később, 1869. január 19-én volt, ravatalát a Schwartzter-intézetben állították fel és koporsóját onnan vitték a közeli Krisztinavárosi (Tabáni) temetőbe.⁴⁹ A '48-as belügyminiszter és az MTA tagja halála napján kelt gyászjelentését gyermekei adták ki:

⁴⁷ A betegnaplóról és Szemere Bertalan haláláról vö.: HORÁNSZKY 1987.

⁴⁸ SOM SOA 370. doboz. A Schwartzter család iratai. *Kranken Protocoll von 12. August 1861 bis 23. October 1866. III. Band.* 165. tétel.

⁴⁹ Szemere Bertalan temetése jan. 19-én d. u. 3 órakor a legnagyobb egyszerűséggel ment végbe a Schwartzter-féle intézetből. A nagy halott koporsóját csak gyér közönség vette körül, köztük a notabilitások alig voltak képviselve; a ministerek közül csak Eötvös volt ott; továbbá Perczel Mór; az akadémia részéről Arany J. és Hunfalvy János; jelen volt Görgey Arthur is. Beszédet felette Török Pál mondott, — ecsetelvén az elhaltak viszontagságos életét s nem érdemlett sorsát, s ennek bevégeztével többek által kísérve, a végnyugalom helyére szállított. In: *Budapesti Közlöny* 1869/16. (1869. jan. 21.)

20. Szemere Bertalan parte-cédulája, 1869. OSZK KNYT Gyászjelentések (Forrás: PANDeA)

Szemere Bertalan halotti bejegyzését a Pesti–Kálvin téri Református Egyházközség anyakönyvébe írták be, hiszen Budán csak 1892-ben alapítják meg az első református gyülekezetet és templomot. A Tabáni temetőben Török Pál, a leendő református püspök búcsúztatta Szemerét.

103 HALOTTAK						ANYAKÖNYVE.		
Sor szám	Éve és napja elhunytának	A megholtak				Bejegyzés VÁZ s. költének más neve	Helye és napja a temetőnek	Az eltemetőnek neve
		Nevé és állapota hitvesének vagy szülőknek neve	Születési és lak-helye a ház számával	Neme fiú nő	Élet kora			
8	1869 Január 11	György, Lovász lakatos Január 11-én, halálát követően	Barona Mária Január 11-én.	Mária	—	—	—	
9	13	Székely István reform. hitves Károly	Pest, Károly	1	28 év	—	Keresztény Január 16	Török Pál ref. s. t.
10	13	Tarkas Sula ref. megvesztése	Borsodny. Ref. Tóth István	1	38 év	Borsodny.	V. 66. Január 16	Szedlák s. t.
11	14	Bertalan, Lovász Magyar Ref. s. t.	Buda, Magyar Ref. s. t.	1	49 év	Buda, Magyar Ref. s. t.	V. 66. Január 16	V. 66.
12	12	Székely István — Károly hitves	Pest	1	2 nap	Károly	V. 66. Január 12	Hung. Ref. s. t.
13	16	Pálffy Mária, reform. Károly hitves	Buda, Szevácska 66.	1	18 év	Buda, Szevácska 66.	V. 66. Január 17	Török Pál ref. s. t.
14	18	Szemere Bertalan ref. vall. volt 1848. évi belügyminiszter	Vatta (Borsodny.) Buda Dr. Schurzner magán gyógyintéze	1	54	Buda, Vatta (Borsodny.) Dr. Schurzner magán gyógyintéze	Vatta (Borsodny.) Január 19	Török Pál ref. s. t.
15	18	Kovács Mária, reform. — Károly hitves	Pest, Városliget 1376 s.	1	18 év	Pest, Városliget 1376 s.	Keresztény Január 19	Szedlák ref. s. t.

21/1–2. Szemere Bertalan temetésének bejegyzése a Pesti (Kálvin téri) ref. egyház halotti anyakönyvében. Pesti Ref. Egyház Kereszteltek, házassultak, halottak anyakönyve 1866–1870. 103. (Forrás: FamilySearch)

Szemere Mária apja és általa a Szemere család tragédiájáról a Szemere-kötetek szerkesztése idején mesélt családjá régi barátjának, Rónay Jácintnak, illetve le is írta apjáról szóló bensőséges visszaemlékezését. Rónay Jácint (1814–1889) bencés tanár, természettudós, a szabadságharc udvari papja és halálra ítélt '48-as emigráns baráti viszonyt ápolt Szemerével az emigrációban. 1851 őszén személyesen is találkoztak, amikor Szemere feleségével és kislányával, Szemere Máriával, illetve a pesti Balassa Emíliával Londonban járt a világkiállítást megtekinteni. Rónay ekkor ugyanis Londonban élt, 1866-ban tért haza Magyarországra, így Szemere halálakor már újra hazájában élt. Mivel 1851-ben Londonban személyesen is találkozott a kislány Máriával, Szemere halála után is jó viszonyt ápoltak Pesten, amikor Szemere Mária hazatért Párizsból apja hagyatékát gondozni, így Rónay Jácintnak írta le apjára vonatkozó emlékeit, az írást Rónay az 1885 és 1888 között 8 kötetben kiadott naplójegyzetei IV. kötetében közölte,⁵⁰ vagyis majdnem tíz évvel azután, hogy Szemere Mária megfogalmazta emlékeit. Rónay Jácint az alábbi bevezetéssel közölte a visszaemlékezést, amelyben Szemere Máriát apja nagyságához méltó tehetséges, művelt fiatal nőként mutatja be:

Szemere Bertalan. A szerencsétlenek legszerencsétlenebbike, már évek óta itt van a hazában, oly közel hozzám, s még nem láttam. — Egykoron sűrű megbízásaival, nehezítette a kenyérkereset rögzös ösvényén gondjaimat, s keserűségemben tán kelleténél szigorúbb is voltam irányában, de nem szakítottunk soha, s én nem szüntem meg soha nagy tehetségeit tisztelni. — Ki ne feledné a múlt keserűséget a megrendítő szerencsétlenségben? Ki gondolna a szenvedések nehéz órájában másra, mint a szenvedő emberre? — Óhajtottam volna még egyszer kezet fogni azon férfúval, kinek lelkében a megfoghatlan végzet eloltotta az ész világát, s csak a testet engedte élni, tenyészni. Többször óhajtottam volna a szenvedőt felkeresni, de nem tanácsolták a viszórlátást. Ez év [1869.] kezdete véget vetett a szerencsétlen életnek, ha életnek nevezhető. — Szemere Bertalan [1869.] Januarius 18-kán meghalt azon sírban, melynek zordon falai közt, már szomorú négy éven át haldoklott! — Halála után leánya, Szemere Mária, atyja emlékiratai kiadásával foglalkozott, s igen szívélyes sorokban felkért, ha nem volnának-e közölhető leveleim atyjától? Kiszedtem a gondosan őrzött csomagból néhányat, s el vittem személyesen, látni óhajtván azon hajadont, kivel, mint gyermekkel, oly sokszor találkoztam Londonban, s kinek annyi örömet szereztem a londoni állatkertben és Múzeumban,⁵¹ hova az élénk és vidor kedélyű gyermeket, atyja vagy anyja társaságában, el-elkísértem. Szemere Mária meglepett, s már a társalgás első percein meggyőződtem: hogy apja hatalmas szellemét öröklé, de arról is, mennyire szüksége volna e ritka tehetségű és kitűnő képzettségű hölgynek a szülők vezetésére, örködésére. — Beszélt, írt francia, angol, német és magyar nyelven. Nevelése francia volt, a magyar íráshoz csak újabb időben fogott, s minő szép haladást tőn. Az apai emlékiratok rendezése egész valóját elfoglalá, csak ennek élt, szabad pillanatai alig valának; s még is talált időt arra, hogy egykori szíves szolgálatomat a következő irattal elismerje. Az eredetit híven őrzöm, a másolatot híven adom. (RÓNAY Jácint)⁵²

⁵⁰ RÓNAY 1885–1888 IV. 298–308.

⁵¹ Az 1851. évi londoni világkiállítás alatt. Szemere nem említi naplójában, hogy amikor 1852. szeptember 28. és október 10. között feleségével és kislányával, Mimivel, illetve felesége pesti barátnőjével, Balassa Emíliával Londonban időztek a világkiállítás miatt, találkozott volna Rónayval: 1852. *September 28 án délután értünk Londonba. Mayerhez mentünk. Még csak ezután kerestünk szállást, messze a Regentpark körül. 4 szobát kivettünk 30 shillingért, hetenkint. October. 1—10-ig voltunk Londonban. Kellemetlen napok voltak ezek. Nem azért, mivel folyvást esett az eső, hanem mivel Dinám alig látta kétszer a roppant Exhibitiót, a tavalyi fejfájdalom előkapta, és kénytelen volt feküdni és szenvedni folyvást. Mit sem látott, mit sem élvezett, sőt még szenvednie kellett. S miatta mi sem járhatánk ki, talán 2–3-szor mentem ki Emíliával, hogy mégis elmondhassa, miképpen járt London utcáin. SZEMERE 1869. I. 135–136. Rónay viszont egy később levelében utal rá, hogy 1851-ben a kis Mimit és Balassa Emíliát is elvitte a British Museumba: Ön, miként Mayertől hallám, egészséges, kedves neje javulásnak örvend, mindkettő kellemesen hatott réám. Hát a kisasszonyok? Nem feledék még a B[ritish] Museum 67 sárga-fekete madarait? Üdvözlöm őket, s szívemből mindnyájoknak a legjobbat kívánom. Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz. London, 1852. szept. 11. HERNÁDY 2015. 637.*

⁵² RÓNAY 1885–1888 IV. 297.

Ferenc József király, aki 1864 decemberében a család kérésére engedélyezte az elborult elméjű Szemerének, hogy hazatérjen, és magyarországi szanatóriumban kezeltesse magát, leányának, Szemere Máriának férjhez meneteléig évi 6000 Ft kegydíjat engedélyezett 1868-ban.⁵³ Az uralkodó további elismerésben is részesítette Szemere Máriát, felvette ugyanis a brünni *Maria-Schul* hölgyalapítvány díshölgyei közé,⁵⁴ és 1870 szeptemberében a pesti jogászgűlési bálon Szemere Mária már a brünni alapítványi hölgyek kék szalagos jelvényével jelent meg.⁵⁵ Szemere Mária apja hagyatékának gondozása idején, 1869–1871 között a pesti társasági élet ismert személyisége lett, 1870. decemberében részt vett Liszt Ferenc pesti Belvárosi plébánián rendezett matinésorozatának egyik hangversenyén.⁵⁶ Liszt Ferenc bejáratos volt Bécsben Szemere Mária nagyszülei, a Jurkovics házaspár szalonjába, ahol a háziasszonyt, a szép hangú műkedvelő szopránt, Jurkovicsné Comper Terézt is kísérte zongorán. Szemerék és Liszt kapcsolata Párizsban is folytatódott, Jurkovics Leopoldina gyakran felkereste Párizsban élő barátnőjét, Liszt Ferenc anyját, Anna Langert, akit Attila fia keresztszülőjének is felkért.⁵⁷

22. Borsos József fotográfus: Szemere Mária a brünni alapítványi hölgyek vállszalagjával, Pest, 1877 k. Fénykép. Magántulajdon

Szemere Mária Pesten feltűnt a képviselőházban is, egy évvel apja halála után a vendégeknek fenntartott karzaton jelent meg, gyászviseletben. Lónyay Menyhért miniszterelnök észrevette, hozzá sietett és bemutatta neki az országgyűlési képviselőket.⁵⁸ Szemere Mária a miniszterelnök fényes estélyére is hivatalos volt 1870 márciusában.⁵⁹ Magyarországon második hazáját, Franciaországot is képviselte, 1871-ben a lyoni nők kérésére Pesten népszerűsítette a „sebzett s éhező franciák” javára kiadott sorsjátékot.⁶⁰ A Szemere-kötetek kiadásával egy időben Borsod vármegye és Miskolc is „rehabilitálta” nagy fiát, Szemere Bertalant, és 1871-ben hamvait a budai Tabáni (Krisztinavárosi) sírkertből Miskolcra vitték, ahol díszsírhelyen temették el újra.⁶¹

⁵³ *Budapesti Közlöny* 1868/101. (1868. máj. 1.); *Nyír (Nyírvidék)* 2. (1868)/19. (1868. máj. 9.)

⁵⁴ *Budapesti Közlöny* 1869/65. (1869. márc. 20.); *Fővárosi Lapok* 1869/63. (1869. márc. 18.)

⁵⁵ *A jogászgűlési bál. [...] jelen [volt] b. Gablenz hadparancsnok is, ki azonban csak rövid ideig maradhatott, s üdvözölve a rendezőket s néhány szót váltva Szemere Mária kisasszonnyal (ki az alapítványi hölgyek kék vállszalagjával, igen érdekes jelenség volt), csakhamar eltávozték,* In: *Fővárosi Lapok* 1870/213. 925. (1870. szept. 28.)

⁵⁶ *Liszt Ferencz második matinéje vasárnap reggel volt. A plébánia három terme alig volt elég tágas a nagyszámú vendégek befogadására, kik a mestert vágyottak látni és hallani. [...] A hölgyek, köztük Pauliné, Kvassayné asszony, Szemere Mária k. a. [= kisasszony], b. Auguszné, Vadnayné asszony, s a többiek hálójokat fejezik ki a szerencseért, melyben őket részesíté, míg ebben mások már 20 év óta nem részesülnek.* In: *Nefejejts* 1870/50. 596. (1870. dec. 11.)

⁵⁷ KÜRTHY 1911

⁵⁸ *Szemere Bertalan leánya, Mária szerdán a képviselőház „hölgyek karzatán” volt jelen. Lónyay minister, ki észrevette, rögtön hozzásietett és megmutatá neki a ház egyes tagjait. Szemere úrhölgy gyászba volt öltözve.* In: *Magyarország és a Nagyvilág*, 1870/10. (1870. márc. 13.)

⁵⁹ *Fővárosi Lapok* 1870/57. (1870. márc. 19.)

⁶⁰ *Szemere Máriát a lyoni nők fölkérték a sebzett s éhező franciák javára általuk rendezendő sorsjáték előmozdítására, jegyeket küldve neki, melyek 50 krajcárjával Kugler cukrászatában s a Medetz-féle dohánykereskedésben kaphatók.* In: *Fővárosi Lapok* 1871/28. 126. (1871. febr. 4.)

⁶¹ *Szemere Mária, Szemere Bertalan volt 1848/diki magyar miniszter leánya levelet intézett Borsodmegye közönségéhez, melyben meleg szavakban köszönetét fejezi ki a megyének azon kegyeletért, melyet édes atyja emléke iránt azáltal tanúsítottak, hogy annak földi maradványait elszállították s elhelyezték szülőföldébe, hol örök álmát alhatni életének legforróbb óhajta volt.* In: *A Hon* 1870/121. (1871. máj. 26.)

Bár Szemere Mária neve szerkesztőként nem szerepel *Szemere Bertalan összegyűjtött munkáinak* kötetében, a szépirodalmi munkákat tartalmazó utolsó, VI. kötet végén Szemere Mária bensőséges hangú *Utóhangot* írt,⁶² amelyet a korabeli sajtóban külön is megdicsértek, mint egy tehetséges író nő munkáját:

[az] „Utóhang” Szemere Bertalan műveinek 6-dik kötetét fogja befejezni. Ezt Szemere Mária, az elhunyt kitűnő műveltségű lánya írta, mintegy kulcsot adva atyja életének és jellemének némely zártabb oldalához. Elmondja, [Szemere] mennyit dolgozott Párisban, s mennyire a haza volt legfőbb gondolata. Hogy neje és gyermekei vagyonát Párisban egy már gyanús életű férfira bízta, aki aztán meg is szökött, Szemere k. a. [=kisasszony] onnan magyarázza, hogy benne túlnyomó volt az idealistikus irány, s túlságosan hívének ez emberi természet magasztosságában: hitte azt is, hogy aki süllyedt is egyszer, önmaga erejéből ismét visszazerezheti tisztult lényét. De midőn csalódott s ez ember megfosztá a vagyon nagy részétől: Szemeréből más ember lett, s egyedüli gondját az képezte, hogy visszazerezze családjának azt, a mit elvesztettek. Dolgozott, fáradt s midőn mindennek eredménye nem lett: az ő erős lelke is megtört. A londoni kiállításon már roppant fejfájások gyötrék, stb. E közlemény nem csak azért érdekes, mert egy kitűnő férfi életrajzához ad fontos adatokat, hanem azért is, mert mélyelmű rajzánál, megható hangjánál és csaknem férfias stíljénél fogva meggyőzhet mindenkit: hogy Szemere Máriának csak akarnia kellene, hogy kitűnő író nő legyen.

*

[a] „Szépirodalmi dolgozatok és szónoklatok” Szemere Bertalantól, e valódi ékesszóló munkák: emlékezetek atyjára, nejére, fivérére, Mária nővére... s a kötet végén az elhunyt lányának: Szemere Máriának kegyeletes utóhangja, melyben a kitűnő ember benső képéből sok szép vonást kapunk. (Fővárosi Lapok 1870. 212. és 280. sz. 1870. szept. 27. és dec. 17.)

Az *Utóhang* nem szerkesztői utószó, hanem egy kivételes fiatal hölgy érzelmeiktől sem mentes visszaemlékezése apjára, akit apaként is ugyanazok a jellemvonások definiálnak, mint politikusként. Szemere Mária az 1870-es elején a *Pester Lloyd*-ban német nyelvű tárcákat is megjelentetett, 1871-ben a női gyorsírókról írt,⁶³ 1873-ban a bonapartizmusról értekezett.⁶⁴ Szerkesztői munkáját is folytatni kívánta, apjának további leveleit, politikai dokumentumait is szándékában volt újabb kötetben kiadni, erre vonatkozóan kérvényezte, hogy a bécsi császári és királyi udvari levéltárban, illetve a hadügyminisztérium archívumában fellelhető, Szemerével kapcsolatos iratokat megkaphassa, de kérését Bécsben elutasították.

Szemere Bertalan elkobzott irományai. Szemere Bertalan leánya: Mária atyjának összes munkáit s azok közt ennek levelezéseit kiadni szándékozván, (a nála levők már megjelentek Ráth Mórnál), a magyar kormány közbenjárását kérte ki arra nézve, hogy atyjának az 1848–49-diki események folytán elkobzott irományainak visszaadását kieszközölje. Bécsben az illető irattárakban, jelesül a cs. kir. udv. és államlevéltárban, sőt a hadügyminisztériumnál is történtek kutatások, anélkül azonban, hogy a kívánt eredményre vezettek volna. E levéltárakban csak oly felhívások és iratok találtak, melyek kizárólag hivatalos tartalmuknál fogva a folyamodó nőnek ki nem adhatók. Ez sajnos körülmény, mert a nevezett iratok közt voltak Szemerének 1848–49-iki állapotokra vonatkozó legérdekesebb levelezései, hírlapi glossák, naplótöredékek, s más fontos okmányok.

Melléklet a *Vasárnapi Ujság* 27-ik számához, 1870. júl 3.

⁶² SZEMERE Mária: *Utóhang Szemere Bertalan műveihez (1870)*. In: SZEMERE 1870. 300–307.

⁶³ SZEMERE Mária: *Weibliche Stenographen = Pester Lloyd*, 18. (1871)/8. (1871. jan. 22.)

⁶⁴ *Szemere Bertalan leánya* A „Pester Lloyd”-ba egy a bonapartismustól áradozó levelet írt. *Napoleon halálhírét – úgymond – Párisban nem vették közönyösen, miután a nép nagy része szerette a császárt, kinek két főerénye volt: jóság és szolidaritás. Senkinek sem voltak jobb szándokai, minél fogva oly időkben, midőn az uralkodóknak melléknevet adtak, „Napoleon le Bien-intentionné” nevet kapott volna. A Napoleonismus – mondja tovább – azért vert mély gyökeret a népben, mert senki sem találta úgy el a tömeg óhaját. Thierst vén hiú embernek, a köztársaságot önkénynek nevezi a tisztelt hölgy.* In: *Nefejejs* 1873/4. 47. (1873. jan. 26.)

A Szemere-kötetek kiadása után Szemere Mária elhagyta Magyarországot, egyébként 1871 májusában Rómában, és nem Párizsban, lakott, itt látta vendégül barátnőjét, Olga Janina „kozák grófnőt”, Liszt Ferenc zongoraművész tanítványát.⁶⁵ Szemere Mária ezután sem szakította meg hazájával a kapcsolatot, 1877-ben Magyarországon is bemutatta férjét, az angol származású kelet-indiai ültetvényest, John Freemant, akit Egyiptomban ismert meg, ahová egészségét helyreállítandó utazott, leendő férje pedig, mint üzletember és gazdasági szakember, a gyapottermelés szakértőjeként az egyiptomi alkirály vendége volt.⁶⁶ A Freeman házaspár 1883-ban a Hampshire-i Farnborough-ban élt, a *Forest Lodge* nevű udvarházat bérelték, közel lakott hozzájuk a *Farnborough Hall* nevű kastélyban Eugénia özvegy császárné, a néhai III. Napóleon császár felesége.⁶⁷ Szemere Mária unokája, Freeman Lujza Mária (szül. Temesvár, 1914. nov. 1.) 1944-ben férjhez ment a Porcia hercegi család grófi ágából származó Porcia Ferdinánd Ottóhoz (1915–1982), aki Aradról Rhodésiában került.⁶⁸ Fiuk, az 1954-ben született Porcia Sebestyén neve 1992-ben a magyar sajtóban is feltűnt.⁶⁹

23. Barabás Miklós
fotográfiai műhelye:
Szemere Mária, 1870 k.
Fénykép (Magántulajdon)

⁶⁵ *Mme. Janina seit mehr als vierzehn Tagen in Rom bei ihrer Freundin Szeméré wohnt.* Liszt Ferenc levele Sayn-Wittgenstein hercegnőhöz, 1871. máj. 10. HELM 1972. 119.

⁶⁶ *Szemere Bertalan leánya: Mária nem rég külföldről haza érkezett, borsodi rokonainak meglátogatása s férjének bemutatása végett. Férje: Freeman, angol származású keletindiai telepítvényes, ki a múlt évben Kairóban tartózkodott, meghíva az egyiptomi alkirály által, a gyapot-termelés célszerű berendezése végett. Orvosi tanács következtében Szemere Mária úrhölgy is ott tartózkodott s megismervén egymást, csakhamar összekeltek. Most Kelet-Indiába utaznak s csak a párisi világtárlat alkalmával fogják megint meglátogatni Európát.* In: *Fővárosi Lapok* 1877/39. 198. (1877. febr. 18.)

⁶⁷ *A gyászos kastély. Farnborough-Hallról, Eugénia volt-császárné kastélyáról borús képet rajzol egy látogató. A kastély igen szép, de komor épület s minden a gyászra emlékeztet benne. [...] A volt császárné legközelebbi szomszédja egy magyar hölgy: Szemere Mária, Freeman angol birtokos neje, kinek kastélyából, Forest-Lodgeból egészen beláthatni Farnborough-Hallba.* In: *Fővárosi Lapok* 1883/140. 909–910. (1883. jún. 17.)

⁶⁸ A Porcia családról bővebben: MEZŐHEGYI 2019

⁶⁹ KÜRTHY Katalin: *Tiltakozó úkunokák.* In: *Kurír* 1992. máj. 22.

Szemere Mária *Utóhangjával* közel egy időben egy másik emlékezés is megjelent Szemere Bertalanról a *Budapesti Szemle* hasábjain Csengery Antaltól (1822–1880),⁷⁰ aki Szemerét még jurátus korában a pozsonyi országgyűlésekről ismerte, majd a debreceni kormányban, Szemere miniszterelnöksége alatt miniszteri tanácsos volt. Csengery írása az 1851-ben Heckenast Gusztáv nyomdájában kiadott, Csengery által szerkesztett politikai jellemrajzokban közölt Szemere-portré⁷¹ átdolgozott és kibővített változata, amelyet 1870-ben újra megjelentet.⁷² Csengery írása(i) végigköveti(k) Szemere politikai pályáját, de Szemere Bertalan személyisége, privát jellemzői is megjelennek:

24. Csengery Antal fényképen, 1870.
CSENGERY 1870 II. belső címlap alapján

Szemere [...] Éber figyelme a codificatio legkisebb részleteire kiterjedt. S ha szószékre lépett: ő volt a háznak legragyogóbb szónoka. Mások beszéde alatt rendszeren könyökére dőlve, papír darabokra jegyzéseket tett. S midőn a rend során szólított, lassan, emelt fővel, gondolkozólag, kelt föl előttünk. Nem azon tekintet, melytől Caesar félt, de eszméktől átsugárzó. Közép termetű alak. Éles inkább, mint ragyogó szemek, mosolyra kész ajkak, s mindezekhez átlátszó tiszta arc. Rendkívül derült kinézés, ha gazdag fekete hajfürtjei nem árnyazák vala szoborszerűen domború homlokát, s ha bajusza kissé nem leplezi az eleven ajkak mosolyát és az elül borotvált állat s teljes arcot szintén dús növésű szakál barna szálai nem veszik körül. Így a tiszta tó vizéhez volt ez arc hasonló, terepély fák árnyékában, melyeknek sűrű lombjain keresztül tör a holdsugár, átragyog egy-egy nagyobb csillag. E csillag, ama sugár, a mosoly, a szemragyogás elé olykor felhők vonultak. S midőn szónokolt, egész komolyságában állott előttünk a törvényhozó. Ritkán hagyá el arcát a vér, ritkán lett sápadtabb, mely színben oly gyakran láttuk Kossuthot, és ismét nem gyul[!]adt föl arca, mint amannak, a lelkesedés perceiben, hogy lángolóan lehetne mondani. A szenvedélyek változásait a komolyság és derültség tüntették föl arcán. A lélek derengése és borongása inkább, mint azon indulatok visszatükrözése, melyek szívből fakadnak. Ilyen volt szónoklata is. Többször fölvilágosította a tárgyat, mint elragadott. Beszédében legtöbb kép csak drága ékköve, foglalványa volt eszméinek, gondolatainak. Többször csillogott, mint melegített. Hangja nem csengő, de tisztán érthető, férfias s eléggé terjedelmes. S magassága, ereje és gyorsasága növekedett a szenvedélyesb helyeken. Egyéb árnyalatok, főleg az érzés szavalás színei csak ritkán mutatkoztak. Rendelkezett ugyan Szemere az érzelem fegyvereivel. Írásában minduntalan föl-föl bugyog a költői ér. Az került neki erőtetésbe, jobban nem színezní beszédeit. De büszkesége volt, az értelmiségre hatni inkább, mint a sokaságra. A magyar tanácskozás különben is hasonlított oly zenekarhoz, amelyben igen erős a buzdító harsonahang. (CSENGERY Antal)⁷³

⁷⁰ CSENGERY 1869

⁷¹ CSENGERY 1851. Csengery Antal 1851. évi megjelenése előtt a „Történeti és Szépirodalmi Közlöny az utolsó forradalom korából” alcímű, elkobzott és többé meg nem jelent folyóiratban is közölte a Szemere-arcképet: CSENGERY Antal: SZEMERE BERTALAN. (Jellemrajz — Mutatvány egy sajtó alatti munkából) = *Magyar Emléklapok* Új folyam I. (1850)/1. 38–55.

⁷² CSENGERY 1870

⁷³ CSENGERY 1869. 251–252.

Politikusok ritkán írnak családtagjaikról belletrisztikát, még ritkábban írtak a reformkorban. Szemere Bertalan az általa emlékezeteknek nevezett kisprózai munkáit még a reformkorban kezdte írni, és hű maradt ehhez a műfajhoz egészen kislánya Párizsban bekövetkezett haláláig. Az írások elhunyt szeretetről szólnak egyfajta rokoni emlékbeszédként, de a hivatalos emlékbeszédekkel és a népszerű, Szemere által is művelt politikai portrékkal ellentétben, ezekben az emlékezésekben jóval nagyobb súlyt kap a személyes hang, a legtöbb írás nem nélkülözi a Szemere lelki alkatára egyébként is jellemző sentimentalizmust,⁷⁴ ez alól talán csak atyjáról szóló kis remekmű a kivétel. Ezek a betűvel rajzolt arcképek legalább annyit mondanak el szerzőjük emócióiról, attitűdjéről, mint hőseinek jelleméről, érzelmeiről, ha nem többlet.

Ezek a kisprózai műfajhoz sorolható emlékiratok Szemere írói corpusának részei, bár prózaíróként sokkal inkább az *Utazás külföldön* c. útleírása miatt⁷⁵ dicséri és emeli szerzőjét a reformkori prózairodalom jelentős alkotói, a magyar esszé első képviselői közé a modern irodalmi kritika:

A reformkor útirajzai közül máig élvezetes, valóban élő alkotás Szemere Bertalan Utazás külföldön című műve [...] jelentős írói teljesítmény, a reformkor egyik legszebben megalkotott prózája. Ez a próza felülmúlja az Eötvösét, a Szalay Lászlóét. Egyszerre modern és a romantika szivárványszíneiben pompázó, ugyanakkor annak a numerózus, klasszikus magyar prózának folytatása, mely Kazinczy Ferencnél szólal meg először, s zeneivé válik majd Vajda Péternél. Szemere Bertalan könyve nemcsak a magyar reformkornak tanulságos dokumentuma, hanem a magyar romantikának is méltó alkotása. [...]

Az elmeegógyintézetben elhunyt Szemerével a kor politikai életének egyik meghasonlott és kudarcba jutott személyisége, a magyar irodalomnak, és különösen a magyar prózának pedig egy jelentős, és talán az útikönyvénél is többet ígérő tehetsége tűnt le. A tragikum bizonyos vonásait mégsem lehet tőle egészen megtagadnunk. [...]

Valójában a magyar esszé első igazi művésze ismerhetünk benne, aki magának a műfajnak formáiban többre lehetett volna képes Eötvösnél, Keménynél. Képessége a tömörítésre, az aforisztikus fogalmazásra, az anatózisek és a pointe-ok bravúrájára, valamint közlésmódjának eleganciája és fegyelme: szépprózai stílusunk egyik mesterévé emelhetnék volna őt. (SÓTÉR István)⁷⁶

Bár Szemere reformkori naplói egy tűzesetben pusztultak el, és a szabadságharc alatt írt, rokonai által földbe rejtett naplója szintén megsemmisült, emigrációs naplója fennmaradt, sőt lányának köszönhetően nyomtatásban is megjelent. Szemerének emigrációs naplója okán is ott van a helye a 19. századi jelentős magyar prózaírói között.⁷⁷

⁷⁴ Van Szemerében a sentimentalizmusnak egy forrása, az időből való, midőn Siegartot, Werther és Kölcsey bána hajló költeményeit olvasta. De az eredeti természet, a derűltség, nem süllyedt el benne; az maradt a felületen; a mély homály alatta borong. CSÉNGERY 1869. 45.

⁷⁵ Modern kiadása: SZEMERE 1983.

⁷⁶ SÓTÉR 1983. 73., 77., 79.

⁷⁷ Szemere naplója emberi sorsdokumentum. A magánélet és a nagypolitika eseményei, az elmélkedések és a lírai betétek a naplóban nem válnak el egymástól, a személyesség állandó jelenléte ötvözi egyé a természetét tekintve heterogén anyagot. Az emberi sors minden öröme és nyomorúsága helyet kap benne, de még a legbizakodóbb, legderűsebb napokat is befelhőzi a lét szomorúsága, az elkerülhetetlen katasztrófa, a személyiség összeomlásának előérzete. A küzdő ember bukásának sejtelve. Érzelmi és intellektuális gazdagsága mellett ez a titkos vagy inkább titkolt és rejtett áramlat az, amely egyedi-ségében irodalmi és esztétikai rangot ad Szemere Bertalan eddig észrevétlen maradt naplójának. ALBERT 2004.

Szemere Bertalannak azonban még nincs kijelölve a végleges helye a 19. századi magyar szépírók között, annak ellenére, hogy útinaplója, politikai portréi, emigrációs naplója, levelei modern kiadásokban is olvashatók. Emlékezéseivel pedig eddig jószerével csak egyetlen kritikus foglalkozott, annak is több, mint száz éve (ezért Szemere családi arcképeinek újraközlése talán nem haszon nélkül való):

Száműzetésében írta napjának, anyjának és leánykájának emlékezetét. Az emlékezet szinte sajátos műfaja: prózában írt elégia, mely a hozzája közelálló, többször csak szűk körben ismeretes kedvesei elvesztén fakad. Művészete abban áll, hogy irántuk az olvasók szélesebb rétegében is érdeklődést tud kelteni. Mert nem életük elmondásával, hanem nagy gondolataival, érzelmeinek bensőségével és előadásának emelkedettségével szól bennök. A kristályos tisztasággal kifejezett nagy gondolatoknak egész gyűjteményét lehetne összeállítani belőlük. Irénke emlékezetében a száműzött gondolatait és érzelmeit rajzoló első rész különösen szép. Mindegyikből kiérezzük a szeretet nagyságát és őszinteségét, mely nagyítja a jót és nem látja a fogyatkozást, de a szeretet túlzását szívesen megbocsájtjuk, mert jól esik az íróval együtt megszeretnünk azokat, kiket ő is szeretett. Finom lelkének legszebb bizonyítéka az a gyöngédség, ahogyan róluk ír. Csillogó hasonlatok, képek, fordulatok teszik élénkké előadását s ez fokozza szépségüket, úgy hogy e dolgozatok a szép prózának valóságos mintái. (Kiss Ernő)⁷⁸

25.

Erwin HANFSTAENGL

műterme (Párizs):

Szemere Bertalan, 1863

Papír, albumin.

OSZK KT Fol. Germ. 1575/67

⁷⁸ Kiss 1908. 96.

FORRÁSOK, GYŰJTEMÉNYEK RÖVIDÍTÉSE

BnF = Bibliothèque nationale de France

HOM = Herman Ottó Múzeum, Miskolc

FN = Fotónegatív-tár

MNL BAZML = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc

IV. 830 = Borsod vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

TF = Történeti Fényképtár

MTA KIK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest

Kt. = Kézirattár és Régi Könyvek

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

KNyT = Plakát- és Kisnyomtatványtár

KT = Kézirattár

RMFLib = II. Rákóczi Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, Miskolc

SOM = Magyar Nemzeti Múzeum Semmelweis Orvostörténeti Múzeuma, Budapest

SOA = Semmelweis Orvostörténeti Adattár

FORRÁSOK AZ INTERNETEN:ADT = Arcanum Digitális Tudománytár – <https://adtplus.arcanum.hu/>

Hungaricana = közgyűjteményi portál

FamilySearch = Internetes genealógiai adatbázis: FamilySearch nonprofit family history organization –

The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, röviden Church of Jesus Christ –

<https://www.familysearch.org/en/>

PANDeA = Pannon Digitális Egyesített Archívum, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött doku-

mentumok digitális tárhelye – <https://dspace.oszk.hu/>**BIBLIOGRÁFIA**

ALBERT 2004

ALBERT Gábor: Szemere Bertalan hazatérései = *Kortárs* 48. (2004)/11.

Budapesti Árvízkönyv

Budapesti Árvízkönyv I–V. Szerk.: B. EÖTVÖS József. Heckenast Gusztáv–Magyar Királyi Egyetem, Pest, 1839–1841

CSENGERY 1851

CSENGERY Antal: Szemere Bertalan. In: CSENGERY Antal (szerk.): *Magyar szónokok és státusfér-fiak (Politikai jellemrajzok)*. Heckenast, Pest, 1851. 59–84.

CSENGERY 1869

CSENGERY Antal: Adatok Szemere Bertalan életrajzához, 1–2–3. közlemény = *Budapesti Szemle* 13. (1869)/41–43., 43–67., 250–275., 323–358.

CSENGERY 1870

CSENGERY Antal: Szemere Bertalan. In: *Történeti tanulmányok és jellemrajzok* I–II. Ráth Mór, Pest, 1870. II. 189–316.

CSORBA 1961

CSORBA Zoltán: Szemere Bertalan, a költő és szépíró = *Borsodi Szemle* 5. (1967)/1. 56–63.

CSORBA 1994

CSORBA Zoltán: Szemere Bertalan, a költő és szépíró. In: *Miskolc és Borsod az irodalomban*. Szerk.: PORKOLÁB Tibor. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc. 56–63.

GYULAI 2018

GYULAI Éva: Egy bécsi kisasszony mint politikusfeleség: Szemere Bertalanné Jurkovic Leopol-dina = *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica* Tomus XXII. (2018)

Fasciculus 1. 52–98.

HELM 1972.

Ewerett HELM: *Franz Liszt: mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Rowohlt, 1972
(*Rowohlts Monographien*, 185.)

HERNÁDY 2015

HERNÁDY Zsolt: „...küzdve a hontalanság fájdalmaival...” Rónay Jácint levelei Szemere Bertalanhoz = *Századok* 149. (2015)/3. 625–660.

HORÁNSZKY 1987

HORÁNSZKY Nándor: Szemere Bertalan utolsó éveiről = *Magyar Nemzet* 50. (1987)/253. (1987. okt. 27.)

KISS 1908

KISS Ernő dr.: Szemere mint író = *Erdélyi Múzeum* 3/25. (1908)/2. 85–100.

KISS 1912

KISS Ernő: *Szemere Bertalan*. Stief J. és társa, Kolozsvár, 1912

KÜRTHY 1911

KÜRTHY Emil: Liszt Ferenc és Szemere Bertalan = *Magyar Figyelő* I. (1911)/4. 269–271.

MÉSZÖLY 1941

Szemere Bertalan szerelmes levelei. Szerk. MÉSZÖLY Gedeon = *Nép és Nyelv* 1. (1941). 266–277.

MEZŐHEGYI 2019

MEZŐHEGYI Gergő: Porcia Leopoldina városi sírja örökösen védett. Hercegek, grófok és leszármazottak – Egy érdekes család Veszprém megye múltjából = *VEOL – Veszprém megyei hírportál* (www.veol.hu) 2019. 01. 22.

P. SZALAY 2010

P. Szalay Emőke: *Úrasztali és keresztelődények a Tiszáninneni Református Egyházkerület Zempléni Egyházmegye gyülekezeteiben*. Tiszáninneni Református Egyházkerület, Debrecen, 2010 (*Magyar Református Egyház Javainak Tára* 14.)

RÓNAY 1885–1888

RÓNAY Jácint: *Napló-töredék: hetven év reményei és csalódásai*: nyomtatott kéziratul tíz példányban I–VIII. Stampfel, Eder és társai, Pozsony, 1885–1888

ROUSSEAU 2001

Jean-Jacques ROUSSEAU: *Vallomások* I–II. Fordította: BENEDEK István és BENEDEK Marcell, Magyar Könyvklub; Budapest, 2001 (*Írók, költők, gondolkodók*)

SÓTÉR 1983

SÓTÉR István: Értelmes utazás (Szemere Bertalan útikönyvéről) = *Új Írás* 23. (1983)/6. 73–79.

SZEMERE 1869

Naplóm száműzetésében írta SZEMERE Bertalan I–II. Ráth Mór, Budapest, 1869 (*Szemere Bertalan összegyűjtött munkái* I–II.)

SZEMERE 1870

SZEMERE Bertalan: *Szépirodalmi dolgozatok és szónoklatok (A forradalom előtt és után)*. Ráth Mór, Budapest, 1870 (*Szemere Bertalan összegyűjtött munkái* VI.)

SZEMERE 1983

SZEMERE Bertalan: Utazás külföldön: válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a szerkesztői utószót írta: STEINERT Ágota. Utószó: SÓTÉR István. Helikon, Budapest, 1983

SZEMERE 1990

SZEMERE Bertalan: *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból — Okmánytár*. A bevezetőt írta: HERMANN Róbert és PELYACH István. Szépirodalmi, Budapest, 1990

TAKÁCS–KOVÁCS 2000

TAKÁCS László–KOVÁCS Zsolt: *Vatta község története*. Vatta Község Önkormányzata, Vatta, 2000